

Ի Մ ՈՒՂԵԿԻՑԸ

(Մակսիմ Գոր'կի)

I

Ես նրան Օդեսսայի նաւահանգստում պատահեցի։ Մի երեք օր շարունակ իմ ուշադրութիւնն իր վրայ էր դրաւում նրա թիկնաւէտ, ամրակազմ կազմուածքը՝ գեղեցիկ միւրքով շքեղազօծուած արևելեան տիպի դէմքով։ Նա միշտ աչքովս էր ընկնում. ես տեսնում էի, թէ ինչպէս ամբողջ ժամերով կանգնում էր պատնէշի հատաքարին՝ ձեռնափայտի կոթը բերանը կոխած և կարօտադին դիտում նաւահանգստի պղտոր ջուրն իր սև նըշաձև աչքերով. օրը տասն անգամ նա մօտովս անց էր կենում անփոյթ ֆլանելորի (դատարկաշրջիկի) քայլուածքով։ Ո՞վ է... Ես սկսեցի հետեւել նրան։ Նա էլ կարծես դիտմամբ ինձ գրգռելու համար աւելի ու աւելի յաճախ էր աչքովս ընկնում, և վերջապէս ես սովորեցի ջոկել հեռուից նրա մոդային, շար-շար բաց գոյնի հագուստը և սև եւրոպական ձևի գլխարկը, նրա ծոյլ քայլուածքը և բուրբ, տխուր հայեացքը։ Նա միանգամայն անբացատրելի էր այդտեղ, նաւահանգստում, նաւերի ու շոգեշարժների սուլոցների, շղթաների շառաչի, բանւորների աղմուկի, մարդուս ամեն կողմից համակած՝ նաւահանգստի կատաղի-շղային ժխորի մէջ։ Բոլոր մարդիկ զբաղուած էին, յոգնած, բոլորը վազվզում, գորգոտում, հայհոյում էին փողոս, քրտնքի մէջ... այդ տարօրինակ կերպարանքն աշխատանքի ժխորում դանդաղ անցուդարձ էր անում մեռելային տխուր դէմքով, անտարբեր դէպի ամեն ինչ...

Վերջապէս արդէն չորրորդ օրը ճաշին ես հանդիպեցի նրան և վճռեցի՝ ինչ էլ որ լինի՝ իմանալ, թէ ով է։ Նրանից քիչ հեռու տեղաւորուելով՝ սկսեցի հաց ու ձմերուկ ուտել և դիտել նրան՝ հնար մտածելով, թէ ինչպէս անեմ, որ՝ որքան կարելի է՝ քաղաքավարի ձևով նրա հետ խօսակցութիւն բանամ։

Նա կանգնած էր՝ կռթնած թէյի արկղիկների կոյտին և

աննպատակ մտիկ անելով շուրջը՝ մատներով թխթխկացնում էր ձեռնափայտը, կարծես ֆլէյտ ածելիս լինէր:

Ինձ—«Երեսեակի» շորով, բեռնողի թուղ մէջքիս և ածխային փողոց աղտոտուած մարդուս դժուար էր նրան—այդ Ֆրանսիին հետս խօսել տալ: Բայց ի զարմանս իմ ես յետոյ տեսայ, որ նա ինձնից չէ հեռացնում աչքերը, և նրանք վառւում են մի խիստ անդուրեկան, ագահ, անասնական կրակով: Ես վճռեցի, որ իմ դիտողութիւնների առարկան քաղցած է, և շուրջս առաջ մտիկ տալով՝ կամացուկ հարցրի նրանից.

—Քաղցած էք:

Նա ցնցուեց, ագահօրէն բաց արաւ ամրակազմ, առողջ տամիւնների կարծես մի հարիւրեակ և նոյնպէս կասկածանքով շուրջը մտիկ արաւ:

Մեզ վրայ ոչ ոք ուշադրութիւն չէր դարձնում: Այդ ժամանակ ես ձմերուկ և ցորեն հացի մի կտոր կոխեցի նրա ձեռը: Նա խլեց այդ բոլորն ու անյայտացաւ՝ նստելով ապրանքի կոյտի ետևում: Երբեմն այնտեղից դուրս էր գալիս նրա գլուխը՝ եւրոպական գլխարկով, որը դրուած էր ծոծրակին և ծածկում էր քրտնքոտ թուխ ճակատը: Նրա դէմքը փայլում էր բացբերան ժպտով, և նա՝ չգիտեմ ինչն՝ շուտ-շուտ աչքով էր անում ինձ՝ ոչ մի վայրկեան չդադարելով ծամելուց: Ես նրան նշան արի սպասել ինձ, քնացի միս գնելու, գնեցի, բերի, տուի նրան և կանգնեցի արկղների մօտ այնպէս, որ բոլորովին ծածկեցի իմ խեղճ Ֆրանսիին կողմնակի հայեացքներից: Մինչև այդ նա ուտում ու անդադար գիշատիչ կերպով շուրջն էր մտիկ անում, ասես վախենում էր, որ պատառը կը խլեն. այժմ նա սկսեց հանգիստ ուտել, բայց էլի այնպէս շտապ ու ագահաբար, որ ես ցաւ էի զգում այդ սովալլուկ մարդուն նայելիս, ուստի մէջքս դէպի նա դարձրի:

—Благодару! *) (շնորհակալ եմ), շատ շնորհակալ եմ.— նա թափահարեց ուս, ապա ձեռս էլ բռնեց ու սկսեց անողորմաբար թափահարել:

Հինգ ըոպէից յետոյ նա արդէն ինձ պատմում էր, թէ ով է: Վրացի, իշխան Շաքրօ Պտաձէն, քութայիսցի հարուստ կալուածատիրոջ միակ զաւակ, կովկասեան երկաթուղու կայարաններից մէկում գրասենեակային ծառայող, ապրելիս է լինում մի ընկերոջ հետ: Այդ ընկերը յանկարծ անյայտանում է՝ յափշտակելով տանելով իր հետ իշխան Շաքրօի փողերն ու

*) Նա ռսերէն խօսում էր կոպիտ արտասանութեամբ, կոտրած:

արժէքաւոր իրեղէնները, և ահա իշխանը հետամուտ է լինում նրան: Մի կերպ պատահմամբ նա իմանում է, որ ընկերը տոմսակ է վերցրած եղել Բաթում գնալու. իշխան Շաքրօն նոյնպէս ուղևորւում է այնտեղ: Բայց Բաթումում երևում է, որ ընկերը գնացել է Օդեսսա: Այն ժամանակ իշխան Շաքրօն վերցնում է ինչ-որ Վանօ Սվանիձէի անցաթուղթը,—մի սափրիչի, նոյնպէս ընկեր, բայց նշաններով իրան ոչ նման, ճանապարհ ընկնում Օդեսսա: Այդտեղ նա յայտնում է ոստիկանութեանը գողութեան մասին, նրան խոստանում են, թէ կը զբտնեն գողին, նա սպասում է երկու շաբաթ, փողերը վերջացնում, և ահա արդէն երկրորդ օրն էր, որ բերանը պատառ չէր դրել:

Նա լսում էի նրա՝ հայհոյանքների հետ խառը պատմութիւնը, նայում նրան, հաւատում, և խեղճ էր գալիս երեխան: Նա դեռ երեխայ էր, քսան տարին մտած, բայց միամտութեանը նայած՝ նրան կարելի էր աւելի փոքր համարել: Նա յաճախ և խորին զայրոյթով յիշում էր այն սերտ բարեկամութեան մասին, որը կապում էր նրան գող-ընկերով հետ, որը գողացել էր այնպիսի իրեր, որոնց համար Շաքրօի դաժան հայրը հաւանօրէն կը մորթէ իր որդուն «խանչալով», եթէ որդին ներանց չգտնէ: Նա միտք արի և տեսայ, որ եթէ չօգնեմ այդ տըղային, անկուշտ քաղաքը նրան կը կլանէ: Նա գիտէի, թէ երբեմն ինչ չնչին դիպուածներ են մարդկանց մղում բոստանների դասակարգի մէջ, իսկ ներկայ պարագայում իշխան Շաքրօի համար ամեն շանսեր կային ընկնելու այդ յարգելի, բայց չյարգուող դասը: Մէջս ցանկութիւն զարթնեց նրան օգնելու: Շաքրօին ես առաջարկեցի գնալ և ոստիկանապետից թուղթ խնդրել, նա կակազեց և հաղորդեց ինձ, որ չի գնալ: Ինչո՞ւ: Բանից դուրս եկաւ, որ նա չէ տուել իր կենսալիս համարների փողը, իսկ երբ նրանից պահանջել են, նա մէկին խփել է, յետոյ թաղնուել և այժմ արդարացի կերպով ենթադրում է, որ ոստիկանութիւնը նրա բանը բուրդ կ'անէ այդ փողը չտալու և հարուածի համար. հա, իդէպ, նա շատ էլ լաւ չէ յիշում—մէկ հարուած է հասցրել, թէ՛ երկու, երեք, թէ՛ չորս:

Բանը դժուարանում էր: Նա վճռեցի այնքան աշխատել, մինչև որ բաւական փող վաստակեմ նրա համար Բաթում գնալու, բայց աւանդ, բանից դուրս եկաւ, որ այդ իսկի էլ շուտ գլուխ գալու բան չէ, որովհետև սովալլուկ Շաքրօն ուտում էր երեք մարդու չափ և աւելի:

Այդ ժամանակ «սովեալների» մեծ հոսանքի շնորհիւ նաւահանգստում օրավարձերը շատ ցածր էին, և ութսուն կոպէկ

վաստակից երկուսս վաթսուներեքում էինք: Բացի այդ՝ դեռ մինչև իշխանին հանդիպելս ես որոշած էի Ղրիմ գնալ, ուստի և չէի ուզում երկար մնալ Օդեսսայի Այն ժամանակ ես իշխան Շաքրովն առաջարկեցի ինձ հետ ոտով գնալ այսպիսի պայմաններով. եթէ ես նրա հետ Թիֆլիզ գնացող ուղեկից չգտնեմ, այն ժամանակ ինքս տեղ կը հասցնեմ, իսկ եթէ գտնեմ, այդ դէպքում մենք իրար հրաժեշտ կը տանք:

Իշխանը նայեց իր պճրուն մուճակներին, գլխարկին, անդրավարտիքին, ձեռքը քսեց կուռտիկին, մի քիչ միտք արաւ, մի քանի անգամ հառաչ քաշեց ու վերջապէս համաձայնեց: Եւ ահա մենք միասին ոտով ճանապարհ ընկանք Օդեսսայից Թիֆլիզ:

II

Երբ հասանք Խերսոն, ես ճանաչում էի իմ ուղեկցին իբրեւ միամիտ-վայրենի, չափազանց անզարգացած, ուրախ մի տղայի—երբ նա կուշտ էր լինում, լքուած—երբ քաղցած էր, ինչպէս ուժեղ և պարզամիտ մի կենդանի:

Ճանապարհին նա ինձ պատմում էր Կովկասի մասին, կալուածատէր վրացիների կեանքի, նրանց զուարճութիւնների և դէպի գիւղացիներն ունեցած յարաբերութիւնների մասին: Նըրա զրոյցները հետաքրքիր էին, ինքնուրոյն գեղեցիկ, սակայն պատմողին նկարում էին իմ առջև չափազանց ոչ գովելի կողմից: Պատմում էր նա՝ օրինակ՝ այսպիսի մի դէպք.

Մի հարուստ իշխանի մօտ նրա հարեանները քէֆի հաւաքուեցին. գինի խմեցին, չուրեկ կերան ու խորոված, կերան լաւաշ ու փլաւ, և յետոյ իշխանը հիւրերին տարաւ գոմը: Ձիերը թամբեցին: Իշխանն իր համար վերցրեց ամենալաւը և և քշեց դաշտի միջով: Կրակոտ ձի էր: Հիւրերը գովում են նըրա վայելչագեղութիւններն ու արագավազութիւնը, իշխանը նորից է սլանում, բայց յանկարծ մի գիւղացի սպիտակ ձիի վրայ նստած՝ դաշտն է դուրս թռչում և իշխանի առաջը կըտրում,—կտրում է ու... հպարտ ծիծաղում: Իշխանն ամօթահարւում է հիւրերի առջև... Սատութեամբ կիտում է յոնքերը, ձեռքի նշանով մօտ կանչում գիւղացուն, և երբ նա մօտենում է, այն ժամանակ իշխանը սրի մի հարուածով կտրում է նրա գլուխը և ատրճանակն արձակելով ձիի ականջի մէջ՝ սպանում է ձին, իսկ յետոյ իշխանութեանը յայտնում իր արածը: Եւ նըրան տաժանակիր աշխատանքի են դատապարտում...

Շաքրովն այդ հաղորդում է ինձ իշխանին ամպոսող տոնով:

Շն փորձում եմ ապացուցելու նրան, որ խղճալու բան չկայ, սակայն նա մեծօրէն ասում է ինձ.

—Իշխաններ քիչ կան, գիւղացիներ շատ: Մի գիւղացու համար չի կարելի դատապարտել իշխաններին: Ինչացո՞ւ է գիւղացին: Ա՛յ,—և Շաքրօն ցոյց է տալիս ինձ մի գունատ հող.— Իսկ իշխանը—որպէս անտղ է:

Մենք վիճում ենք, և նա սրտմտում է: Երբ նա բարկանում է, ատամները բաց է անում դայլի նման, և երեսը սրանում է:

—Լո՛րբ, Մակսիմ: Դու չես ճանաչում կովկասեան կեանքը,—գոչում է նա:

Իմ պատճառաբանութիւններն անզօր էին նրա իրասածութեան առաջ, և այն, ինչ որ ինձ համար պարզ էր, նրա համար ծիծաղելի էր: Երբ ես իմ հայեացքների գերազանցութեան ապացոյցներով նրան այնպիսի դրութեան մէջ էի գցում, որ նա չէր կարող ինձ հակառակել, նա առանց տարակուսելու ասում էր ինձ.

—Գնահ կովկաս, ապրիլ աշնտեղ: Կը տեսնես, որ ես ճշմարիտ եմ ասել: Ամենքն այդպէս են անում, նշանակում է՝ այդպէս էլ պէտք է: Ինչո՞ւ ես պիտի քեզ հաւատամ, քանի որ մենակ դու ես ասում՝ այս այսպէս չէ, իսկ հազարաւորներն ասում են՝ այս այսպէս է:

Այն ժամանակ ես լռում էի՝ հասկանալով, որ պէտք է ոչ թէ խօսքերով, այլ փաստերով առարկել նրան, այդ մարդուն, որը հաւատացած է, թէ կեանքը ինչպէս որ կայ, լիովին օրինական է ու արդարացի: Շն լռում էի, իսկ նա հիացմունքով շրթունքները չփչփացնելով խօսում էր կովկասեան կեանքի մասին, որը լի է կրակով և ուրոյնութեամբ: Այդ զրոյցներն ինձ հետաքրքրելով և զբաւելով միևնոյն ժամանակ վերգովում ու կատաղեցնում էին իրանց վայրագութեամբ, հարստութեանը և բիրտ ոյժին երկրպագելով: Մի անգամ ես հարցրի նրանից, թէ նա գիտէ՞ արդեօք Քրիստոսի վարդապետութիւնը:

—Իհարկէ,—ուսերը թօթուելով պատասխանեց նա:

Բայց երբ հարցուվորձ արի, բանից դուրս եկաւ, որ նա գիտէ՝ այսքան. մի Քրիստոս է եղել, որ հրէական օրէնքների գէձ է դուրս եկել, և հրէաները դրա համար խաչել են նրան խաչի վրայ: Բայց նա Աստուած է եղել, ուստի և չէ մեռել խաչի վրայ, այլ համբարձուել է երկինք և այն ժամանակ մարդկանց տուել կեանքի նոր օրէնք...

—Ի՞նչ օրէնք,—հարցրի ես:

Նա նայեց վրաս ծաղրական երկմտութեամբ և հարցրեց.

— Դու քրիստոնեանք ես, Հը՞, Ե՛ս էլ եմ քրիստոնեայ։ Աշխարհիս վրայ համարեան ամենքը քրիստոնեայ են։ Դէ էլ լի՛նչ ես հարցնում։ Տեսնո՞ւմ ես, թէ ինչպէս են ապրում ամենքը... Հէնց դա էլ Գրիստոսի օրէնքն է որ կայ։

Ես վրդովուած՝ սկսեցի նրան պատմել Գրիստոսի կեանքի մասին։ Նա սկզբից ուշադրութեամբ լսում էր, յետոյ այդ ուշադրութիւնն սկսեց հետզհետէ թուլանալ և վերջապէս վերջացաւ յօրանջով։

Տեսնելով՝ որ նրա սիրտն ինձ չէ լսում, ես սկսեցի նորից դիմել նրա խելքին և խօսել փոխադարձ օգնութեան օգտաւէտութեան, գիտութեան օգտաւէտութեան, օրինաւորութեան օգտաւէտութեան, օգտաւէտութեան, շարունակ օգտաւէտութեան մասին... Իմ պատճառաբանութիւնները փշրուում էին՝ դիպչելով նրա աշխարհասկացողութեան պատին։

— Ով ուժեղ է, նա ինքն իր օրէնքն է! Նրան պէտք չէ սովորել, նա կոյր-կոյր էլ կը գտնէ իր ճանպան,— ծուլօրէն առարկեց ինձ իշխան Շաքրօն։

Նա կարողանում էր ինքն իրան հաւատարիմ մնալ։ Դա մէջս յարգանք էր զարթեցնում դէպի նա. բայց նա վայրենի էր, խստասիրտ, և ես զգում էի, որ երբեմն մէջս ատելութիւն էր բռնկւում դէպի Շաքրօն։ Սակայն չէի կորցնում յոյսս գրտնելու մեր մէջ շօշափման կէտ և հող, որի վրայ երկուսս էլ կարողանայինք միանալ և իրար հասկանալ։

Մենք անցանք Պերեկոպը և մօտենում էինք Շայլային։ Ես երազում էի Ղրիմի հարաւային ափը, իշխանը ատամների աւրանքով իր վիրական երգերը երգելով՝ մոռալ էր։ Բոլոր փողերըս վերջացան, և աշխատելու տեղ էլ չկար տակաւին։ Մենք շտապում էինք Թէոդոսիա, որտեղ այդ ժամանակ սկսւում էին նաւահանգիստը շինելու գործերը։

Իշխանն ինձ ասում էր, որ նա էլ է բանելու, և որ փող աշխատելով՝ մենք ծովով կը գնանք Բաթում։ Բաթում նա շատ ծանօթներ ունի, և անմիջապէս ինձ համար դո՛ւնապանի կամ պահապանի տեղ կը գտնէ։ Նա խփում էր ուսիս և լեզուն քաղցր ծիծիւսեցնելով՝ հովանաւորաբար ասում։

— Ես քեզ համար անմիջապէսի կեանք ստեղծեմ որ, ծծը՛, ծծը՛։ Գինի խմես—ինչքան ուզես, ոչխարի միս—ինչքան ուզես։ Կը պսակուես վիրուհու հետ, մի հաստիկ վիրուհու, ցցը՛, ծծը՛, ծծը՛... Նա քեզ համար լաւաշ կը թխէ, երեխաներ կը բերէ, շատ երեխաներ, ծծը՛, ծծը՛։

Այդ «ծծը՛, ծծը՛»-ն առաջ ինձ զարմացնում էր, ապա

սկսեց դրդուել, յետոյ արդէն ինձ հասցնում էր Թախծալի կատաղութեան: Ռուսաստանում այդպիսի հնչիւնով խոզերին են կանչում, իսկ Կովկասում նրանով արտայայտում են հիացք, ափսոսանք, բաւականութիւն, վիշտ:

Շաքրօն արդէն խիստ գզգզել էր իր մողային զգեստը, և նրա մուճակները ճաքճքուել էին շատ տեղերից: Ձեռնափայտն ու եւրոպական գլխարկը ծախել էինք Խերսոնում: Այդ գլխարկի տեղ նա գնել էր երկաթուղիական աստիճանաւորի մի հին ֆուրաժկա:

Երբ նա առաջին անգամ գլխին դրաւ այն,—սաստիկ ծուռ դրաւ,—ինձնից հարցրեց.

—Սազո՞ւմ է: Գեղեցի՞կ է:

III

Եւ ահա Ղրիմում ենք: Անցանք Սիմփերոպոլը և ուղղուեցինք դէպի Եալթա:

Ես գնում էի համր սքանչանքի մէջ հողի այդ հրաշալի կտորի բնութեան առաջ, հողի, որին ամեն կողմից փաղաքշում է ծովը: Իշխանը հառաչում էր, վշտոտւում և շուրջը տխուր հայեացքներ գցելով՝ փորձում էր լցնել իր դատարկ ստամոքսը ինչ-որ տարօրինակ հատապտուղներով: Նրանց սննդարար յատկութիւններին ծանօթ լինելը յաջող ելքի էր հասցնում ոչ միշտ, և յաճախ նա չար հումորով ասում էր ինձ.

—Եթէ փորս տակնուվրայ անի, ի՞նչպէս պէտք է շարունակեմ ճանապարհս, հը՞, ասա, ի՞նչպէս:

Մի բան վաստակելու հնարաւորութիւն չէր ներկայանում, և մենք չունենալով ոչ մի գրող հացի փող՝ սնւում էինք մրգերով և ապագայի վրայ կապած յոյսերով: Իսկ իշխան Շաքրօն սկսել էր արդէն ինձ յանդիմանել ծուլութեան և՛ ինչպէս ինքն էր ասում «բերանաբացութեան» համար: Նա ընդհանրապէս դարձել էր անտանելի, բայց աւելի շատ նեղացնում էր ինձ իր զրոյցներով իր առասպելական ախորժակի մասին: Բանից դուրս էր գալիս, որ նա ժամի 12-ին նախաճաշելով «մի գառնուկ», երեք շիշ գինի, ժամի 2-ին կարող էր առանց մի առանձին դժուարութեան ճաշին ուտել երեք ափսէ ինչ-որ «չախախրիլ»*) կամ «չխրթմա», մի ամբողջ թաւա փլաւ, մի ամբողջ շամիրուր խորոված, «ինչքան ուզես՝ դովմա» և դեռ էլի

*) Ճիշտը՝ «չախուրիլ»:

կովկասեան շատ խորտիկներ և այդ ժամանակ կը խմէր գինի—«ինչքան քէֆը տար»։ Նա ամբողջ օրերով պատմում էր ինձ իր խոհանոցագիտական հակումները և հմտութիւնները մասին,—պատմում էր՝ չմփացնելով շրթունքները, վառուղ աչքերով, ատամները բաց անելով ու կրճատացնելով, հնչուն կերպով ներս քաշելով ու կուլ տալով քաղցած թուրը, որ առատութեամբ ցայտում էր նրա պերճախօս շրթունքներից։

Մի անգամ Նալթայի մօտ ինձ վարձեցին մրգեղէնի մի այգի կտրտած ճղներէից մաքրելու, ես օրավարձս նախօրօք առայ և ամբողջ յիսուն կողէկին գնեցին հաց ու միս։ Երբ գնածս բերի, այգեպանն ինձ կանչեց, և ես գնացի՝ այդ գնած բաները յանձնելով Շաքրօին, որը հրաժարուել էր աշխատանքից՝ պատճառաբանելով, թէ գլխացաւ ունի։ Մի ժամից յետոյ վերադառնալով՝ ես համոզուեցի, որ Շաքրօն իր ախորժակի մասին խօսելիս՝ դուրս չէր եկել ճշմարտութեան սահմանից. իմ գնածից ոչ մի փշանք չէր մնացել։ Դա ընկերական վարմունք չէր, բայց ես սուս արի ի դժբախտութիւն իմ, ինչպէս երևաց յետագայում։

Շաքրօն նկատեց իմ լռութիւնը և նրանից օգտուեց իր ձեռով։ Այդ ժամանակից սկսուեց մի տեսակ զարմանալի անմիտ բան։ Ես աշխատում էի, իսկ նա զանազան պատճառաբանութիւններով հրաժարւում էր բանից, ուտում-խմում ու ինձ աշխատել ստիպում։ Ինձ համար ծիծաղելի և ցաւալի էր նայել նրան, այդ առողջ տղամարդին, որ ընչաքաղցութեամբ մտիկ էր անում ինձ, երբ ես գործս վերջացրած՝ յոգնած վերադառնում էի նրա մօտ, որը մի շուաք տեղ սպասելիս էր լինում ինձ։ Բայց աւելի վշտալի ու վիրաւորական էր տեսնել, որ նա ծիծաղում է վրաս այն պատճառով, որ ես բանում եմ։ Նա ծիծաղում էր, որովհետեւ սովորել էր ողորմութիւն խնդրել, և որովհետեւ ես նրա աչքում մի անկենդան խրտուիլակ էի։ Երբ նա սկսեց ողորմութիւն հաւաքել, սկզբում քաշւում էր ինձնից, բայց յետոյ, երբ մօտենում էինք մի թաթարական գիւղի, նա սկսում էր աչքիս առաջ պատրաստուել մուրալու։ Դրա համար նա յենւում էր փայտին և ոտը գետնով քաշ տալիս, ասես թէ ցաւելիս լինէր, իմանալով որ ժլատ թաթարները առողջ տղամարդին ողորմութիւն չեն տալ։ Ես վիճում էի նրա հետ, ցոյց տալիս նրա այդպիսի մի զբաղմունքի ամօթալիութիւնը... Նա ծիծաղում էր։

—Ես չեմ կարողանում բանել—կտրուկ առարկում էր նա։ Նրան ողորմութիւն քիչ էին տալիս։ Ես այդ ժամանակ սկսել էի հիւանդանալ։ Ճանապարհն օրէցօր դառնում էր ա-

ւելի դժուար և իմ յարաբերութիւնները Շաքրօի հետ աւելի ծանր։ Նա այժմ արդէն խիստ պահանջում էր, որ ես նրան կերպակը բեմ։

—Դու ինձ տանձում ես։ Տնար։ Մի՞թէ ես կարող եմ ոտով այդքան հեռու տեղ գնալ, հը՞, ես սովոր չեմ։ Ես դրանից կարող եմ մեռնել։ Ի՞նչ ես ինձ չարչարում, սպանում։ Ես որ մեռնեմ, հնց կը լինի։ Մէրս լաց կը լինի, հէրս լաց կը լինի, ընկերներս լաց կը լինին, էդ ի՞նչքան արցունք է անում, հա՛։

Ես այսպիսի խօսքեր էի լսում, բայց չէի բարկանում։ Այդ ժամանակ սկսել էր մէջս ծագել մի տարօրինակ միտք, որ ինձ հարկադրում էր դիմանալ այդ բոլորին։ Պատահում էր—նա քնած է լինում, իսկ ես նրա կողքին նստած, դիտելով նրա հանգիստ, անշարժ դէմքը, կրկնում եմ ինքս ինձ՝ կարծես նախագուշակելով մի բան։

—Իմ ուղեկիցը... ուղեկիցս...

Եւ դիտակցութեանս մէջ երբեմն ծագում էր այն միտքը, թէ Շաքրօն միայն օգտուում է իր իրաւունքից, երբ այնպէս վստահ ու համարձակ պահանջում է ինձնից օգնութիւն ու խնամք։ Այդ պահանջի մէջ կար բնատրուրիւն, կար ոյժ։ Նա ինձ հարստահարում էր, ես նրան ենթարկւում էի և ուսումնասիրում, հետևում նրա կերպարանքի իւրաքանչիւր դողոցին՝ աշխատելով մէջս պատկերացնել, թէ ուրիշ անձնաւորութիւն թալանելու այդ պրոցեսսի մէջ ուր և ինչի վրայ կանգ կ'առնի նա։ Իսկ նա իրան շատ լաւ էր գտում, երգում էր, քնում ու ծիծաղում վրաս, երբ քէֆը տալիս էր։ Երբեմն իրարից բաժանւում էինք երկու-երեք օրով, քնում զանազան կողմեր։ Ես նրան հաց ու փող էի տալիս, եթէ լինում էր, և ասում, թէ որտեղ ինձ սպասէ։ Երբ կրկին հանդիպում էինք, այն ժամանակ նա, որ ինձ ճանապարհ դրած էր լինում կասկածանքով ու քիտուր չարութեամբ, դիմաւորում էր սաստիկ ուրախ, հրճուած և միշտ ասում էր ծիծաղելով։

—Ես կարծում էի, թէ դու ինձ թողել, մենակ փախել ես։ Հա՛, հա՛, հա՛...

Ես նրան ուտելու բան էի տալիս, պատմում էի իմ տեւած գեղեցիկ տեղերի մասին, և մի անգամ Բախչա-Սարայի մասին խօսելիս՝ իդէպ պատմեցի Պուշկինի մասին և աւագի նրա ոտանաւորներին։ Այդ բոլորը ոչ մի տպաւորութիւն չարաւ վրան։

—Է՛, ոտանաւորներ։ Դա երգեր են և ոչ թէ ոտանաւորներ։ Ես մի մարդ եմ ճանաչում, վրացի, Մատո Լեժաւա, նա էր երգ ասում է։ Ա՛յ, դա երգեր էին... Որ երգում էր—այ,

այ, այ... բարձր... շատ բարձր էր երգում: Կ'ասես թէ կոկորդիշ խառնշտորում են խանչալով... Նա մի գինեվաճառ մորթեց, հիմի Սիբիր է գնացած...

Ամեն մի նրա մօտ վերադառնալիս ես աւելի ու աւելի էի ընկնում նրա աչքում, և նա չէր կարողանում այդ թագցընել ինձնից:

Գործներս շատ վատ էր: Ես հազիւ էի հնարաւորութիւն գտնում մի կամ մէկուկէս ըուրլի աշխատել շաքաթական, և, ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ այդ աւելի քան քիչ էր երկուսիս համար: Շաքրօի մուրալը չէր նպաստում կերակրի տնտեսութեանը. նրա ստամոքսը մի փոքր անդունդ էր, որ կլանում էր անխտիր ամեն ինչ—խաղող, սեխ, աղ դրած ձուկ, հաց, չորացրած մրգեր—և ժամանակի ընթացքում նա կարծես աւելի էր մեծանում ծաւալով և աւելի ու աւելի զոհեր պահանջում:

Շաքրօն սկսեց շտապեցնել ինձ դուրս գալու Ղրիմից՝ պատճառաբանօրէն յայտնելով ինձ, որ շուտով արդէն աշունը վրայ կը համնի, իսկ ճանապարհ դեռ շատ կայ: Միւս կողմից էլ ես նայել վերջացրել էի Ղրիմի այդ մասը, և մենք ճանապարհուեցինք դէպի Թէոդոսիա այն յուսով, որ «մի քանի շահի կը գցեք ճանկներս», որից էլի զուրկ էինք: Նորից պէտք է սնուէինք մրգերով ու ապագայի յուսով...

Խեղճ ապագայ: Նրա վրայ դրած մարդկային յոյսերի շատութիւնից նա կորցնում է համարեա իր բոլոր հմայքը, հէնց որ ներկայ է դառնում:

Ալուշտայից քսան վերստ հեռանալով՝ մենք կանգ առանք գիշերելու: Ես Շաքրօին համոզել էի ծովափով գնալ, թէև այդ շատ երկար ճանապարհ էր, բայց ուզում էի ծովի օդ շնչել: Մենք խարոյկ վառեցինք և պառկոտեցինք նրա մօտ: Երեկոն հրաշալի էր: Մուգ-կանաչ ծովը ներքևում մեզնից վար զարկւում էր ժայռերին. կապոյտ երկինքը հանդիսաւոր կերպով լուռ էր վերևում, իսկ մեր շուրջը մեղմիկ սլալում էին թփերն ու ծառերը: Լուսինը դուրս էր գալիս: Սօսինքրի ճամկաւոր սաղարթից ստուերներ էին ընկնում և սողում քարերի վրայով: Մի ինչ-որ թռչուն երգում էր ըմբոստ ու զիւ: Նրա արծաթահընչին դայլայլիկները հալւում էին ալիքների մեղմ ու փաղաքշող վշտով լցուած օդի մէջ, և երբ նրանք անհետացան, լըսուեց մի միջատի ջղային ճռճոցը: Սարոյկը զուարթ այրւում էր, և նրա կրակը թւում էր կարմիր ու դեղին ծաղիկների մի բոցավառ փունջ: Նա էլ էր ստուերներ առաջացնում, և այդ ստուերներն ուրախ-ուրախ ցատկոտում էին մեր շուրջը՝ ասես

շուանի դալուկ ստուերներն առաջ պարծենալով իրանց աշխու-
ժութեամբ, Մովսիս լայն հորիզոնն ամայի էր, նրանից վեր եր-
կինքն անամպ, և ես ինձ աշխարհիս մի ծայրումն էի զգում՝
դիտելիս տարածութիւնը—մարդու հոգին դիւթող այդ առեղ-
ծուածը... Գիշերայ փառահեղ գեղեցկութեամբ հոգեզմայլ՝ ես
ասեալ հալչում էի գոյների, ձայների ու հոտերի զարմանալի
ներդաշնակութեան մէջ, ինչ-որ մեծ բանի մօտ լինելու երկչոտ
զգացումով լցւում էր հոգիս, և սիրտս թրպրտալով թալկա-
նում էր կեանքի վայելքով...

Յանկարծ Շաքրօն բարձրաձայն քրքշաց.

—Հա, հա, հա... Ի՞նչ տխմար կերպարանք ունես: Բոլո-
րովհէն ինչպէս ոչխարի: Ա՛, հա, հա, հա, հա...

Ես վախեցայ, ասեալ թէ գլխիս յանկարծակի որոտը թըն-
դաց: Բայց այդ աւելի վատ էր: Դա ծիծաղելի էր, այո, բայց
ի՞նչպէս վիրաւորական էր... Նա, Շաքրօն, լալիս էր ծիծաղից,
եւ ինձ լալու պատրաստ էի զգում ուրիշ պատճառով: Կոկոր-
դումս կարծես քար կար, եւ չէի կարողանում խօսել և վայ-
րագ աչքերով նրան էի նայում, որով աւելի էի սաստկացնում
նրա ծիծաղը: Նա թաւալւում էր գետնի վրայով՝ փորը բռնած.
եւ էլ դեռ չէի կարողանում զինքս հաւաքել ինձ հասցրած վիրաւո-
րանքից... ինձ խիստ ծանր վիրաւորանք էր հասցրուած, և
այն քիչ մարդիկ, որոնք՝ յուսով եմ որ կը հասկանան այդ,
—որովհետեւ գուցէ իրանք զգացել են այդօրինակ մի բան,—
նրանք նորից կը վերզգան իրանց հոգում այդ ծանրու-
թիւնը:

—Վերջ տուր,—կատաղած գոռացի ես:

Նա վախեց, ցնցուեց, բայց դեռ էլի չէր կարողանում ի-
րան զսպել. ծիծաղի բռնկումները դեռ էլի բռնում էին նրան, նա
ուռցնում էր թշերը, աչքերը չուում, և յանկարծ նորից փրփ-
կացնում: Այն ժամանակ ես վերկացայ և հեռացայ նրանից: Ես
երկար գնում էի՝ առանց մտածելու, համարեան առանց
գիտակցելու, մենակութեան և վիրաւորանքի այրող թունով
լցուած: Ես գրկում էի ամբողջ բնութիւնը և լուռ, ամբողջ հո-
գով սէրս էի յայտնում նրան, վառ սէրը մի մարդու, որը քիչ
բանաստեղծ է... Իսկ բնութիւնը՝ յանձին Շաքրօի՝ քրքշւում էր
վրաս յափշտակութեանս համար: Ես հեռու կը գնայի մեղա-
դրական վճիռ կայացնելու բնութեան, Շաքրօի և կեանքի
բոլոր կարգերի դէմ, սակայն յետևիցս արագ քայլեր լսուեցին:

—Մի բարկանաւր—ամօթահարուած արտասանեց Շաքրօն՝
կամաց դիպչելով ուսիս: —Դու աղօթում էիր: Ես չգիտէի: Ես
ինքս չեմ աղօթում...

Նա խօսում էր չարութիւն արած երեխայի երկչոտ տոնով, և ես՝ չնայելով յուզմունքիս՝ չկարողացայ չտեսնել նրա խղճալի կերպարանքը՝ շփոթմունքից ու վախից ծիծաղելի կերպով ծումուռած:

— Ես այլևս քեզ ձեռք չեմ տալ: Ծշմարիտ! Երբէք:

Նա բացասաբար թափահարեց գլուխը:

— Ես տեսնում եմ, որ դու խոնարհ ես: Բանում ես: Ինձ չես ստիպում: Մտածում եմ— ինչո՞ւ: Ուրեմն— յիմար է նա ոչխարի պէս...

Այդ նա ինձ մխիթարում էր: Այդ նա ներողութիւն էր խնդրում ինձնից: Իհարկէ՛ այդպիսի մխիթարանքներից ու թողութիւն հայցելուց յետոյ ինձ ոչինչ չէր մնում անելու, եթէ ոչ՝ ներել նրան ո՛չ միայն անցեալը, այլ և՛ ապագան:

Կէս ժամից յետոյ նա խորը քնած էր, փսկ ես նստած էի նրա կողքին ու նայում էի նրան: Քնած ժամանակ ուժեղ մարդն անգամ անպաշտպան ու անօգնական է թւում, իսկ Շաքրօն արգահատելի էր: Նրա հաստ շրթունքները կիսարաց էին և կիտած յօնքերի հետ միասին պատկերացնում էին նրա դէմքին զարմանքի գուտ-մանկական մի արտայայտութիւն: Ծնչում էր նա համաչափ, հանգիստ, բայց երբեմն դեգերում ու զառանցում էր՝ վրացերէն ամբողջ դարձուածներ ասելով աղաչանքով ու փութկոտ: Մեր շուրջը թագաւորում էր այն լաւրուած խաղաղութիւնը, որից միշտ մի բան ես սպասում, և որը եթէ կարողանար երկար շարունակուել, մարդուն խելքից կը հանէր իր կատարեալ անդորրութեամբ ու հնչիւնի— շարժման այդ պայծառ ստուերի բացակայութեամբ: Ալիքների մեղմ ճողփիւնը չէր հասնում մեզ, — մենք գտնուում էինք մի փոսում, որը պատած էր կաշուն մացառներով, կարծես քարացած կենդանու բրդբրդոտ բերան լինէր: Ես մտիկ էի անում Շաքրօին ու մտածում. «Սա իմ ուղեկիցն է... Ես կարող եմ սրան այստեղ թողնել, բայց չեմ կարող նրանից հեռանալ, որովհետեւ նրա անունը լեզիոն է... Սա իմ ամբողջ կեանքի ուղեկիցն է... Նա մինչև գերեզման կ'ուղեկցէ ինձ»...

IV

Թէոդոսիան ի դերև հանեց մեր յոյսերը: Երբ մենք տեղ հասանք, այնտեղ կար մօտ չորս հարիւր մարդ՝ մեզ պէս գործի սպասելիս և նոյնպէս ստիպուած բաւականանալ նաւամատոյցի պատնէշը շինելուն հանդիսատես լինելու դերով: Աշխատում էին թուրքեր, յոյներ, վրացիներ, սմոլենսկցիներ, պոլ-

տաւցիւներ: Ամենուրեք — և՛ քաղաքում, և՛ նրա շուրջը — խմբերով շրջում էին «սովեալները» դժգոյն, չարչարուած կերպարանքներ, և գայլային արշաւանքով դէս-դէն էին թափառում ազդովեան ու տաւրիկեան բոսեակները:

Տեսնելով՝ որ այդտեղ ոչինչ չկայ, և որ պատնէշը կամենում են շինել առանց մեզ, մենք գնացինք Կերչ:

Իմ ուղեկիցը կատարում էր իր խօսքը և ինձ ձեռք չէր տալիս. բայց նա սաստիկ սովում էր և մէկի ուտելը տեսնելիս՝ ուղղակի գայլի նման կրճատացնում էր ատամները՝ ինձ սարսափեցնելով զանազան կերակրեղէնի քանակների նկարագրութեամբ, կերակրեղէնի, որ նա պատրաստ էր կլանելու: Մի քանի ժամանակից ի վեր նա սկսել էր յիշել կանանց մասին: Սկզբում հարեանցօրէն, ավսոսանքի հառաչներով, ապա յաճախ, «արեւելցի մարդու» ընչաքաղց ժպտներով, նա վերջապէս հասաւ այն աստիճանի, որ այլևս չէր կարող չստել ինձ մի որևէ դործնական-փիլիսոփայական կեղտոտութիւն այս կամ այն հանգամանքի առիթով, երբ մօտովն անցնում էր կանանց սեռին պատկանող որևէ անձնաւորութիւն, քանի տարեկան և ինչ արտաքին էլ ունենար: Նա ճառում էր կանանց մասին այնպէս ազատ, առարկայի այնպիսի ճանաչողութեամբ և նայում էր նրանց վրայ այնպիսի դարմանալի-բաց տեսակէտով, որ ես միայն թքոտում էի... Մի անգամ փորձեցի նրան ապացուցելու, որ կլինը նրանից ոչ վատ արարած է, բայց տեսնելով որ նա ոչ միայն վիրաւորւում է ինձնից իմ հայեացքների համար, այլև պատրաստ է կատաղութեան հասնելու այն ստորացման համար, որին՝ նրա կարծիքով՝ ես ենթարկում էի նրան, — թողեցի փորձերս մինչև այն ժամանակ, երբ նա կուշտ կը լինի:

Մենք Կերչ էինք գնում էլ ոչ ծովափով, այլ դաշտավայրով՝ ճանապարհը կարճելու դիտումով, և մեր պարկում կար ընդամենը երեք գրովանքանոց մի դարի բոգոն, որ գնել էինք մի թաթարից մեր վերջին շահանոցով: Շաքրօի՝ գիւղերում հաց մուրալու փորձերը ոչ մի հետեանքի չհասցրին, ամենուրեք հակիրճ պատասխանում էին. «ձեզ պէտքերը շատ կան»... Այդ մեծագոյն ճշմարտութիւն էր. իրաւ, այդ ծանր տարին անչափ շատ էին մի կտոր հաց որոնողները:

Իմ ուղեկիցը հանդուրժել չէր կարող «սովեալներին» — ողորմութիւն ժողովելու մէջ իր քրտալիցներին: Նրա կենսական ուժերի պահեստը՝ չնայելով ճանապարհի դժուարութեան և վատ սննդառութեան՝ թոյլ չէր տալիս նրան ընդունելու այնպիսի մաշուած և խղճալի տեսք, որով մուրացկաններն արդարև կա-

րող էին պարծենալ որպէս մի տեսակ կատարելութեամբ. և նա նրանց դեռ հեռուից տեսնելիս՝ ասում էր.

— Էլի՛ գալիս են: Թիւհ, թիւհ, թիւհ: Ի՞նչ են ման մալիս: Ի՞նչ են գալիս: Միթէ՞ Ռուսաստանը նեղ է: Ձեմ հասկանում! Ռուսաստանում շատ տխմար է ժողովուրդը:

Եւ երբ ես բացատրում էի նրան այն պատճառները, որոնք ստիպել էին տխմար ռուս ժողովուրդին շրջել Ղրիմում՝ հաց մուրալու նպատակով, նա անվստահութեամբ գլուխն օրօրելով՝ առարկում էր.

— Ձեմ հասկանում: Ի՞նչպէս կարելի է... Մեզ մօտ Վրաստանում այդպիսի անստույթիւններ չեն լինում!

Մենք Կերչ հասանք ուշ երեկոյեան և ստիպուած եղանք գիշերելու նաւահանգստի՝ նաւից ասիւր տանող կամրջիկների տակ: Մեզ անհրաժեշտ էր թագնուել. մենք գիտէինք, որ մեր գալուց քիչ առաջ բոլոր անկողնամարդիկ—բոսիակները Կերչից դուրս էին հանուած, և վախում էինք, որ ոստիկանատուն կ'ընկնենք. իսկ որովհետեւ Շաքրօն ճանապարհորդում էր ուրիշի անցագրով, ուստի այս հանգամանքը կարող էր մեր վիճակի մէջ լուրջ բարդութիւններ առաջ բերել:

Նեղուցի ալիքներն ամբողջ գիշերն առատութեամբ ողողում էին մեզ ցոլքերով, և լուսաբացին մենք դուրս եկանք կամրջիկների տակից թրջուած ու փէտացած: Ամբողջ օրը շրջեցինք ծովափին, և բոլորն, ինչ որ աջողուց մեզ վաստակել, մի հատ երկու շահանոց էր, որ ես ստացել էի մի տէրտէրակրնից, որի մի պարկ սեխը շուկայից տուն էի տարել:

Այժմ հարկաւոր էր նեղուցով անցնել Տաման: Ոչ մի մակոյկառէր չէր համաձայնում ընդունել մեզ իբրեւ մակոյկավար միւս ասին անցնելու համար, որքան էլ որ խնդրեցի: Բոլորը զրգռուած էին բոսիակների դէմ, որոնք մեր գալուց քիչ առաջ այդտեղ շատ սխրագործութիւններ էին արել, իսկ մեզ ոչ անհիմնապէս նրանց դասից էին համարում:

Երբ հասաւ երեկոն, ես անաջողութիւններիս և ողջ աշխարհի վրայ չարացած լինելուց՝ վճռեցի բաւական վտանգաւոր մի բան բռնել և գիշերը հասնելուն պէս ի կատար ածեցի այն:

V

Գիշերը ես ու Շաքրօն կամաց մօտեցանք մաքսային նաւահանգստին, որի մօտ երեք մակոյկ կար՝ ծովափնեայ քարէ պատում ամրացրած օղակներից շղթաներով կապած: Մուր էր,

փչում էր քամին, մակոյկներն ընդհարում էին իրար, շղթաները շառաչում էին... Եւ ինձ համար հեշտ ու յարմար էր տեղահան անել օդակն ու հանել քարից։

Մեզնից վեր հինգ արշինաչափ տարածութեան վրայ ման էր գալիս մաքսային զինուոր պահապանը և ատամների արանքով սուլում էր։ Երբ նա մեզնից մօտիկ կանգ էր առնում, ես ընդհատում էի աշխատանքս, բայց դա աւելորդ զգուշութիւն էր. նա չէր կարող ենթադրել, թէ մինչև կոկորդը ջրի մէջ մարդ կայ նստած՝ ալիքից քշուելու վտանգին ենթարկուելով։ Առանց այն էլ շղթաներն անընդհատ շառաչում էին և՛ առանց իմ օգնութեան։ Շաքրօն արդէն ձգուել էր մակոյկի յատակին և ինձ ինչ-որ մի բան էր շնջում, որը ես չկարողացայ գլխի ընկնել ալիքների աղմուկի պատճառով։ Օդակը ձեռներումս էր... Ալիքը խից նաւակը և միանգամից նետեց նրան փից հինգ սաժէն հեռու։ Ես բռնել էի շղթայից և լողում էի նաւակի հետ, յետոյ մտայ մէջը։ Մենք հանեցինք երկու ծածկոյթային տախտակ և թիակների տեղակ նրանց ամրացնելով թիատեղերում՝ ճանապարհ ընկանք...

Մեզնից վեր ամպերն էին թռչում, վեզնից վար ալիքներն էին դէս-դէն ընկած, և Շաքրօն ցուպկին (նաւաքթին) նըստած՝ մերթ կորչում էր աչքիցս՝ նաւաքթի հետ միասին ջրային խորխորատների տակն անցնելով, մերթ բարձրանում էր ինձնից վեր և գոռալով՝ թրմփում համարեան ինձ վրայ։ Ես նրան խորհուրդ տուի տեղը պինդ նստել և չգորգոռալ, եթէ չէ ուղում, որ պահապանը լսէ։ Այն ժամանակ նա սուս կացաւ։ Ես նրա երեսի տեղ տեսնում էի մի ճերմակ բիծ։ Նա բոլոր ժամանակ դեկն էր բռնած։ Մենք ժամանակ չունէինք մեր դերերը փոխելու և վախում էինք նաւակի միջով մի տեղից միւս տեղն անցնել։ Ես բարձր ասում էի նրան, թէ ինչ դիրք տալ նաւակին, և նա իսկոյն ինձ հասկանալով՝ անում էր ամեն բան այնպէս արագ, որ կարծես թէ հէնց նաւաստի էր ծնուել։ Թիակներ փոխարինող տախտակները քիչ էին օգնում ինձ և միայն ձեռներիս կոշտերն էին հարում։ Պամին փչում էր հակառակ, և ես քիչ էի հոգում այն մասին, թէ ուր է տանում մեզ՝ աշխատելով միայն, որ նաւաքթի ղէպի նեղուցն ուղղաձիգ լինի։ Դա հեշտ էր անել, որովհետեւ դեռ երևում էին Կերչի կրակները։ Ալիքները երևում էին մեզ նաւեզրերի վրայով և զայրագին վշշում էին՝ իրար ընդհարուելով։ քանի շատ էինք ղէպի նեղուցը տալու, այնքան ալիքներն աւելի ուժգին և աւելի աղմկող էին դառնում։ Արդէն լսում էր մի ինչ-որ մռնչիւն, վայրենի, անարկու... Իսկ նաւակը շարունակ տարւում էր աւելի ու աւելի

արագ, շատ դժուար էր դարձել ընթացքի ուղղութիւնը պահպանել: Մենք մի գլուխ գլորւում էինք խոր վհերի մէջ և վեր էինք թռչում ջրային բլուրները, իսկ գիշերն աւելի ու աւելի էր մթնում, և ամպակոյտերն աւելի ցած էին իջնում: Նաւաքը թի վրայով երևացող կրակները կորան խաւարի մէջ, և այն ժամանակ սարսափելի դարձաւ: Թւում էր, թէ կատաղի ջրի այդ տարածութիւնն արդէն էլ սահմաններ չունէր: Ոչինչ չէր երևում, բացի նաւակին ընդառաջ թռչող ալիքներից: Այդ ալիքները ձեռքիցս խլեցին մի տախտակը, միւսն էլ ինքս գցեցի յատակը և երկու ձեռքով ամուր բռնեցի նաւեզրերից: Շաքրոն վայրենի ձայնով վայում էր ամեն անգամ, երբ նաւակը վեր-վեր էր թռչում: Զայրացած տարերքով պատած և նրա աղմուկից խլացած՝ ես ինձ զգում էի խղճալի և անզոր այդ մոայլի մէջ: Մի րոպե անյոյս, չար յուսահատութեամբ համակուած՝ ես տեսնում էի շուրջս զարհուրելի միօրինակութիւն—ամենուրեք միայն այդ ալիքները ձերմակ բաշերով, որոնք ցրւում ու աղի ցոլքեր էին դառնում, և ինձնից վեր ամպակոյտերը, խիտ, թաւոտ, նոյնպէս նման ալիքներին... Ես հասկանում էի միայն մի բան. այն ամենն, ինչ-որ կատարւում է շուրջս, կարող է լինել անչափ ուժգին և աւելի ահուկ, և ես բարկանում էի, որ նա իրան պահում է և չէ ուզում այդպէս լինել: Մահն անխուսափելի է: Բայց անհրաժեշտ է այդ անաչառ, ամեն բան ծանրութեթեւ անող օրէնքը մի որևէ բանով պաճուճել, որովհետեւ նա չափազանց է ծանր ու բիրտ: Եթէ որ ինձ վրձակուած լինէր այրուել կրակում կամ խեղդուել ճահճային մամուռի մէջ, ես կ'աշխատէի ընտրել առաջինը—էլի մի տեսակ աւելի վայելուչ է...

—Պարզե՛նք առագաստը,—գոչեց Շաքրոն:

—Ո՞ւր է նա,—հարցրի ես:

—Իմ չէքմէնս շինենք առագաստ...

—Գցի՛ր այստեղ: Դեկը բաց չթողնես...

Շաքրոն սուսուփուս դիրար եկաւ նաւաքի վրայ:

—Բռնի՛ր...

Նա գցեց դէպի ինձ իր չէքմէնը: Յատակի վրայով մի կերպ փորսող տալով՝ ես նաւածածկոյթից պոկեցի մի տախտակ և, հաստ շորի թևը հագցրի նրան, նաւակի նստարանի մօտ տնկեցի, ոտներս դէմ տուի և վերցրի միւս թևն ու փեշը թէ չէ, երբ մի բոլորովին անսպասելի բան պատահեց... Նաւակը սովորականից շատ բարձր ցատկեց, ապա ցած թռաւ, և ես ինձ ջրի մէջ տեսայ՝ մի ձեռքովս պահած չէքմէնը, իսկ

միևնույն բռնած թուկից, որ պատ էր տուած նաւեղրի դրսի կողմից: Ալիքները գոռոցով ցատկոտում էին գլխիս վրայով, և ես կուլ էի տալիս դառնաղի ջուրը: Նա լցուեց ականջներս, բերանս, քիթս... Ձեռներով ամուր բռնած թուկից՝ ես բարձրանում ու իջնում էի ջրի վրայ՝ գլուխս թրխկացնելով նաւեղրին և չէքմէնը նաւակի յատակը դցելով՝ աշխատում էի՝ ինքս էլ թռչեմ նաւակը: Իմ տամնեակ ճիգերից մէկն աջողուեց, ես նաւակը հեծայ և իսկոյն տեսայ Շաքրօին, որը գլտորւում էր ջրի մէջ՝ երկու ձեռքով բռնած նոյն պարանոցից, որ ես հէնց նոր բաց էի թողել: Բանից երևաց, որ նրանք պատում էին ամբողջ նաւակի շուրջը՝ անցկացրուած լինելով եզրերին ամրացրուած երկաթէ օղակներով:

— Կենդանի՛ ես — գոչեցի ես նրան:

Այդ վայրկենին նա ջրից բարձր ցատկեց և նոյնպէս նետուեց նաւակի յատակը: Ես նրան բռնեցի, և մենք դէմառդէմ ելանք, միասին: Ես նստած էի նաւակի վրայ՝ ինչպէս ձիի, ոտներս գցած թուկերի մէջ՝ ինչպէս ասպանդալների, — բայց այդ անյուսալի էր, ամենաչնչին ալիքը կարող էր հեշտութեամբ վայր գլորել ինձ թամբից: Շաքրօն ձեռներով պինդ բռնեց ծնկներիցս և գլուխը դէմ տուաւ կրծքիս: Նա ամբողջովին դողում էր, և ես զգում էի, թէ ինչպէս էին դողդողում նրա ծնոտները: Պէտք էր մի բան անել: Յատակը լարծուն էր, կարծես իւղ քսած լինէր: Ես Շաքրօին ասացի, որ նա նորից ջուրը մտնէ և բռնէ մի նաւեղրի թուկից, իսկ ես նոյնը կ'անեմ միւս նաւեղրի վրայ: Պատասխանի տեղ նա սկսեց գլխով հըրհըրել կրծքիս: Ալիքները վայրենի պարով շարունակ ցատկոտում էին մեր վրայով, և մենք հազիւհազ էինք կարողանում տեղներս մնալ. մի ոտս սաստիկ կտրում էր թուկը: Ամենուրեք, ուր միայն տեսանելի էր, գոյանում էին ջրի բարձր բլուրներ և աղմկով անյայտանում:

Ես ասածս կրկնեցի Շաքրօին արդէն հրամանի տոնով: Նա աւելի ուժգին սկսեց գլխով հարու տալ կրծքիս: Դանդաղել չէր կարելի: Ես ինձանից պոկեցի նրա ձեռները մէկը միւսի յետևից և սկսեցի նրան ջուրը հրել՝ աշխատելով, որ նա թուկըն իր ձեռն գցի: Եւ այդտեղ կատարուեց մի բան, որ ինձ ամենից աւելի վախեցրեց այդ գիշեր:

— Նեղդո՞ւմ ես ինձ, — շշջաց Շաքրօն և մտիկ տուաւ դէմքիս:

Այդ իսկապէս զարհուրելի էր: Զարհուրելի էր նրա հարցը, աւելի՛ զարհուրելի՛ նրա հարցի տոնը, որի մէջ հնչում էր և՛ երկչոտ հնազանդութիւն ֆակտին, և՛ երկչոտ խնդիր խնայե-

լու, և՛ վերջին հառաչանք մի մարդու, որը կորցրել է ճակատագրական վախճանից խուսափելու յոյսը: Բայց աւելի սարսափելի էին մեռելային-գունատ թրջուած դէմքի վրայի աչքերը...

Ես գոչեցի նրան.

— Պինդ կաց, — և ինքս մտայ շուրը՝ թոկից բռնած: Ոտս խփուեց մի բանի, և առաջին վայրկենին ցաւի պատճառով ոչինչ չկարողացայ հասկանալ: Բայց յետոյ հասկացայ: Մէջս մի ջերմութիւն բռնկուեց, ես հարբեցի և զգացի ինձ այնպէս ուժեղ, ինչպէս երբէք...

— Գետին, — գոչեցի ես:

Գուցէ մեծ ծովագնացները, որոնք գտել են նոր երկրներ, նրանց տեսնելիս այս բառը գոչել են աւելի մեծ զգացմունքով, քան թէ ես, բայց կասկածում եմ, որ նրանք կարողացած լինէին ինձնից աւելի բարձր գոչել: Շաքրօն ճչաց, և մենք շուրը թափուեցինք: Բայց շուտով հիասթափուեցինք երկուսս էլ, շուրը դեռ մինչև կրծքներս էր հասնում, և ոչ մի տեղ չէին երևում ցամաք ափի աւելի էական նշաններ: Ալիքներն այստեղ աւելի թոյլ էին և արդէն չէին ցատկոտում, այլ յամբօրէն գլուտորում էին մեր վրայով: Բարեբախտաբար ես ձեռքիցս բաց չէի թողել մակոյկը: Եւ ահա ես նրա մի կողի մօտ կանգնեցի, Շաքրօն միւս կողի, և փրկարար թոկերից բռնած՝ սկսեցինք զգուշութեամբ գնալ ինչ-որ մի տեղ՝ մակոյկը քաշելով մեր յետևից:

Շաքրօն ինչ-որ փնթիւնթում ու ծիծաղում էր: Ես անհանգիստ մտիկ էի անում շուրջս: Մութ էր: Յետևից և մեղնից դէպի աջ ալիքների վշտոցն աւելի ուժգին էր, առաջից դէպի ձախ՝ աւելի մեղմ. մենք գնացինք դէպի ձախ: Գետինն ամուր էր, աւազոտ, բայց էլի փոս-փոս. երբեմն յատակին չէինք կաշում և թիավարում էինք ոտներով ու մի ձեռով՝ միւսով բռնած նաւակից. երբեմն շուրը միայն մինչև ծնկներս էր հասնում: Խոր տեղերում Շաքրօն վայում էր, իսկ ես դողում էի սարսափահար: Եւ յանկարծ՝ փրկութիւն — մեր առջև կրակ էր փայլում...

Շաքրօն գոռաց, որքան ուժումը կար, բայց ես շատ լաւ էի իմանում, որ նաւակն արքունական է, և իսկոյն հարկադրեցի Շաքրօին յիշել այդ: Նա սուս արաւ, բայց մի քանի րոպէից յետոյ լսուեցին նրա հեկեկանքները: Ես չկարողացայ նրան հանգստացնել, միջոց չկար:

Ջուրը քանի գնում՝ քշանում էր... մինչև ծնկներս... մինչև ճիտքս... Ջուր այլևս չկայ: Ես ու Շաքրօն էլի քարշ

էինք տալիս արքունական նաւակը, բայց ոյժներս հատան, և բաց թողեցինք: Մեր ճանապարհին ընկած էր մի սև կոճղ. մենք ցատկեցինք նրա վրայով—և երկուսս էլ ոտաբորիկ ընկանք մի ծակող խոտի մէջ: Այդ ցաւ էր պատճառում և երկրի կողմից հիւրասէր բան չէր, բայց մենք ուշադրութիւն չը դարձրինք և վազեցինք դէպի կրակը: Նա մեզնից մի վերստ հեռաւորութեան վրայ էր և զուարթ պլպլալով՝ ասես ծիծաղում էր մեր դէմ-հանդիման, իսկ խաւարն անուիւրջն երեւում էր նրա շուրջը...

VI

... Երեք անգին, բրդբրդոտ շներ խաւարի միջից դուրս պրծնելով՝ մեզ վրայ յարձակուեցին: Շաքօն, որ մինչև այդ ժամանակ ջղածգաբար հեկեկում էր, սարսափելի ճչաց և գետին ընկաւ: Ես թաց չէքմէնը շարտեցի շների վրայ և կուցայ՝ ձեռքով որոնելով քար կամ փայտ: Ոչինչ չկար, միայն խոտն էր ձեռներս ծակոտում: Շները միահամուռ մեզ վրայ էին պրծնում: Ես սուլում էի, որքան ուժուժում կար, երկու մատս բերանումս դրած: Նրանք ետ քաշուեցին, և իսկոյն և եթէ լսուեց վազող մարդկանց ոտների տրոփիւն ու խօսակցութիւն:

Մի քանի րոպէից յետոյ մենք արդէն խարոյկի մօտ էինք, ոչխարածների շրջանում, որոնք հագած էին ոչխարի մորթիներ՝ բուրդը դրսի կողմը դարձրած:

Երկուսը նստած էին գետնին և ծխում էին՝ ծուխն անագին քուլաներով դուրս թողնելով. մինը—բարձրահասակ, խիտ սև միրքով և դազախի բարձր փափաղով—կանգնած էր մեր յետևը՝ արմատի անագին կոմբալ ունեցող փայտին յենուած. չորրորդը, մի ջահիլ շէկ տղայ, օգնում էր լացող Շաքօին շորերը հանելու: Մեզնից հինգ սաժէնաչափ հեռու երկիրը մեծ տարածութեամբ ծածկուած էր ինչ-որ թանձր, մոխրագոյն և ալիքաձև, գարնան՝ արդէն հալուել սկսող ձիւնի նման մի բանի շերտով: Միայն երկար և անընդհատ նայելուց կարելի էր ջուկել իրար կիպ սեղմուած ոչխարների առանձին կերպարանքներ: Այդտեղ նրանցից կար մի քանի հազար, քնից և գիշերւայ խաւարից կիպ սեղմուած, խիտ, տաք և հաստ շերտ դարձած, որ ծածկում էր դաշտավայրը: Երբեմն նրանք մկկում էին ողբաձայն ու անալի...

Ես չէքմէնը չորացնում էի կրակի վրայ և ոչխարածներին ասում էի ամեն բան ճշմարտապէս. պատմեցի և՛ այն միջոցի մասին, որով ձեռք բերի նաւակը:

—Ո՞ւր է նա, էն նաւակը, հարցրեց ինձնից խոժոռ ալեոր ծերունին, որ աչքն ինձնից չէր հեռացնում:

Ես ասացի նրանց:

—Գնա, Միխայլ, մէկ մտիկ տուր...

Միխայլը, այն սեամիրուքը, փայտն ուսին գցեց և ուղևորուեց դէպի գետափը:

Շաքրօն, որ ցրտից դողդողում էր, ինձ խնդրեց տալ իրան տաք, բայց դեռ թաց չէրմէնը, սակայն ծերն ասաց.

—Սպասի՛ր. առաջ չ'մէկ վազվզի՛ր, որ արիւնդ տաքացնես: Վազի՛ր խարոյկի շուրջն, ապա:

Շաքրօն սկզբից չհասկացաւ, բայց յետոյ յանկարծ պոկ եկաւ տեղից և մերկ՝ սկսեց պարել մի աներևակայելի վայրենի պար, խաղաղնդի նման ուտոստալով խարոյկի վրայով, պտտելով մի տեղում, ոտները գետնին տրոփելով, ձեռները դէս-դէն թափ տալով: Դա մի չափազանց ծիծաղելի պատկեր էր: Երկու ոչխարածները գետնին թաւալում էին՝ ամբողջ կոկորդով ծիծաղելով, իսկ ծերը լուրջ, անյոյզ դէմքով աշխատում էր թաթերով ծափ տալ պարի տակտի համեմատ, բայց չէր կարողանում հանգը դադարել, մտիկ էր տալիս Շաքրօի պարին՝ գլուխն օրօրելով ու բեղերը շարժելով և թանձրամած բասով շարունակ ձայն էր տալիս...

—Հայ-հա: Է՛դպէս, Է՛դպէս: Հայ-հա: Ծափ, ծափ:

Պարոյկի կրակով լուսաւորուած Շաքրօն օձի նման դալարում էր՝ ամենաբազմազան պողաներ բռնելով: ցատկում էր մի ոտի վրայ, յորդոր մանր տրոփիւններ էր հանում երկու ոտներով, և կրակի լուսով փայլող նրա մարմինը ծածկւում էր քրտնքի խոշոր կաթիլներով: Այդ կաթիլները կրակից թւում էին կարմիր, ինչպէս արիւն:

Այժմ արդէն բոլոր երեք ոչխարածներն էլ ծափ էին տալիս, իսկ ես ցրտից դողալով՝ ցամաքեցնում էի ինձ խարոյկի մօտ և մտածում, որ իմ անցկացրած արկածը բախտաւոր կը դարձնէր Կուպերի և Ժիւլ-Վերնի մի որևէ երկրպագուի. կայ և՛ նաւարկութիւն, և՛ հիւրասէր բնիկներ (աբորիգեններ), և՛ վայրենիների պար խարոյկի շուրջը:

Ահա Շաքրօն արդէն նստած էր գետնին՝ չէրմէնով փաթաթուած և ուտում էր՝ մերթ-մերթ նայելով ինձ իր սև աչքերով, որոնցում կայծկւում էր մի բան, որը մէջս անախորժ զգացում էր զարթեցնում: Նրա շորը չորանում էր՝ խարոյկի մօտ հողում ցցած փայտերից կախած: Ինձ էլ հաց և աղով արած ձարկ տուին ուտելու:

Միխայլը եկաւ և լուռ նստեց ծերի կողքին:

—Հը՞,—հարցրեց ծերը:

—Նաւակը կայ,—հակիրճ պատասխանեց Միխայլը:

—Ջուրը չի՞ քշիլ:

—Ձէ:

Եւ բոլորը լռեցին՝ նորից դիտելով ինձ:

—Հը՞,—հարցրեց Միխայլն՝ իսկապէս առանց մէկնումէկին դիմելու,—տանէլ սրանց ստանիցան (գիւղը) ատամանի (գիւղապետի) մօտ:—Գուցէ՞ աւելի լաւ է ուղղակի մաքսային ծառայողների մօտ տանել:

Միխայլին ոչ ոք չէր պատասխանում: Շաքրօն իրան համար ուտում էր ու սուս էր:

—Կարելի է ատամանի մօտ տանել... նոյնպէս և՛ մաքսային ծառայողների մօտ... Դա էլ է լաւ, նա էլ,—ասաց ծերը՝ քիչ լուռ մնալով:

—Կաց, պապի...—սկսեցի ես:

Բայց նա վրաս ոչ մի ուշադրութիւն չդարձրեց:

—Ուրեմն էդպէս: Միխայլ: Էն բանը... նաւակն է՞նտեղ է:

—Ըհ՛ը՛, էնտեղ է:

—Հը՞... Ջուրը չի՞ քշիլ:

—Ծծ՛ը՛... չի քշիլ:

—Դէ թող էնտեղ էլ կենայ... Իսկ էդուց մակոյկավարները կը գնան Կերչ և իրանց հետ կը վերցնեն կը տանեն: Ի՞նչ կայ որ չտանեն դատարկ նաւակը: Հը՞: Ուրեմն էդպէս... Իսկ հիմի դուք, ղոչաղներ... բան... թէնց է էն ինչը... Երկուսդ էլ չվախեցա՞ք: Ձէ. բժ-բժ... Կէս վերստ էլ անցած լինէիք, ծովու՝ մը կը լինէիք հիմի: Ի՞նչ կ'անէիք, եթէ ծովն ընկնէիք: Հը՞: Երկուսդ էլ տակ կ'անէիք երկաթի պէս: Կը խեղդուէիք կը գնայիք:

Ծերը լռեց և սկսեց նայել վրաս՝ բեղբրում հեգնական ժպիտ:

—Ի՞նչ ես սուս կացել, այ տղա,—հարցրեց նա ինձնից:

Ես ձանձրացել էի նրա դատողութիւններից, որոնք՝ չհասկանալով՝ համարում էի ծաղր մեզ վրայ:

—Ա՛յ, ականջ եմ դնում քեզ,—ասացի ես բաւական բարեկացած:

—Է՛, որ ի՞նչ,—հետաքրքրուեց ծերը:

—Է՛հ, ի՞նչ կայ, որ ինչ լինի:

—Էլ ի՞նչ ես ինձ ձեռք գցում: Էդ ի՞նչ կարգ է քեզնից մեծին ձեռք առնել:

Ես սուս կացայ:

—Բայց ուտել չի՞ս ուղում էլ,—շարունակեց ծերը:

—Չեմ ուզում:

—Է՛հ, մի ուտիր: Չես ուզում—չես էլ ուտիլ: Բայց կարելի է ճանապարհի համար հաց կը վերցնես:

Ես ուրախութիւնից վեր թռայ, բայց ինձ չմատնեցի:

—Ճանապարհի համար կը վերցնէի...—հանգիստ ասացի ես:

—Էհէ՛... Դէ ուրեմն սրանց էնտեղ հաց ու ճարպ տուէք ճանապարհի համար... Բայց կարելի է ուրիշ էլ բան կայ, ինչ որ կայ, նրանից էլ տուէք:

—Ուրեմն դրանք գնալու են,—հարցրեց Միխայլը:

Միւս երկուսն իրանց աչքերը ծերի վրայ բարձրացրին:

—Բա էստեղ լինչ պիտի անեն որ:

—Ախր մենք ուզում էնք ատամանի մօտ տանել... կամ մաքսային ծառայողներին...—հիասթափուած ծանուցեց Միխայլը: Շաքրօն խարոյկի մօտ դիրար եկաւ և գլուխը հետաքրքրութեամբ դուրս հանեց չէքմէնից: Նա հանգիստ էր:

—Սրանք ատամանի մօտ լինչ գործ ունեն: Անելու ոչինչ չունեն սրանք ատամանի մօտ կարծեմ... Յետոյ արդէն նրա մօտ կը գնան... եթէ ցանկանան:

—Իսկ նաւակն ինչպէս կը լինի,—ձեռք չէր քաշում Միխայլը:

—Նաւակը,—հարցրեց ծերը:—Ի՞նչ է որ նաւակը: Տեղն է:

—Տեղն է...—պատասխանեց Միխայլը:

—Է՛, թող ուրեմն տեղը լինի: Իսկ առաւօտեան այ Իվաշկան կը տանէ նաւահանգիստ, էնտեղից էլ կը վերցնեն կը տանեն Կերչ: Պրծաւ գնաց:

Ես ակնդէտ նայում էի ծեր ոչխարածին և չէի կարողանում դռնել մի ամենափոքրիկ շարժում նրա ֆլեգմատիկ, արևառ ու քամհար դէմքին, որի վրայով ուտոստում էին խարոյկի ստուերները:

—Մի բան դուրս չգնայ յանկարծ...—սկսեց մեղմանալ Միխայլը:

—Թէ որ լեզուդ քեզ պահես, հաւատան որ ոչինչ չի լինիլ: Իսկ եթէ սրանց տանես ատամանի մօտ, դա՛ ես կարծում եմ որ լաւ չի լինիլ թէ մեզ և թէ սրանց համար: Մեզ հարկաւոր է մեր գործն անել, սրանց—գնալ:—Է՛, հեղձ տեղ էք գնալու, —հարցրեց ծերը, թէև ես արդէն ասել էի նրան, թէ որտեղ:

—Թիֆլիզ:

—Ճանապարհ շատ կայ: Ա՛յ, տեսնում ես, իսկ ատամանը կը բռնի կը պահի սրանց. թէ որ պահի, սրանք երբ տեղ

կը համենն: Ուրեմն աւելի լաւ է՝ Թո՛ղ գնան իրանց քէֆին, ուր ուզում են: Հը՞:

—Ի՞նչ անենք: Թո՛ղ գնան,—համաձայնեցին ծերի ընկերները, երբ նա վերջացնելով իր յամր խօսքերը՝ շրթուքներն ամուր սեղմեց և հարցական կերպով նայեց բոլորին, մատնեւրով ոլորելով իր գորշ միւրուքը:

—Դէ, ուրեմն Աստուած ձեզ հետ, տղերք,—ձեռքով արաւ ծերը:—Իսկ նաւակը մենք իր տեղը կ'ուղարկենք: Է՞նպէս է:

—Շնորհակալ եմ քեզանից, պապի,—գլխարկս վերցրի ես:

—Ինչի՞ համար ես շնորհակալ:

—Շնորհակալ եմ, ապեր, շնորհակալ եմ,—յուզուած կըրկնեցի ես:

—Ախր ինչի՞ համար ես շնորհակալ է: Ա՛յ զարմանալի բան: Ես ասում եմ—Աստուած ձեզ հետ, իսկ սա ինձ—շնորհակալ եմ: Մի՞թէ դու վախում էիր, որ ես սատանային ձեզ հետ կը դնէի, հը՞:

—Մեղքս ի՞նչ թագցնեմ, վախում էի...—ասացի ես:

—Օ՛ր...—և ծերը վեր քաշեց յօնքերը:—Ես ինչո՞ւ պէտք է մարդուն վատ ճանապարհի վրայ դնեմ: Հօ աւելի լաւ է՝ որ ես նրան այն ճանապարհը գցեմ, որով ես ինքս եմ գնում: Կարելի է դեռ էլի կը պատահենք, ուրեմն ծանօթ կը լինենք: Կարող է պատահել, որ հարկաւոր կը լինի իրար օգնել... ДО СВИДЕИ (ցտեսութիւն)...

Նա վերցրեց իր բրդոտ ոչխարների գլխարկը և գլուխ տուաւ մեզ: Գլուխ տուին և՛ նրա ընկերները: Մենք հարցրինք Անապայի ճանապարհն ու գնացինք: Շաբթօն մի բանի վրայ ծիծաղում էր:

VII

—Ինչի՞ վրայ ես ծիծաղում,—հարցրի նրանից:

Ես հիացած էի ծեր ոչխարածից և նրա կենսական մոբալիթից, ես հիացած էի և՛ լուսադիմի թաւմ քամուց, որ փչում էր ուղիղ մեր կրծքին, և՛ այն բանից, որ երկինքը մաքրուել է ամպերից, շուտով լուսանալու, արևը ելնելու է պայծառ երկինքը, և փայլուն գեղեցիկ օր է ծնուելու...

Շաբթօն խորամանկութեամբ անքով արաւ ինձ և աւելի ուժգին քրքջաց: Ե՛ս էլ էի ժպտում՝ լսելով նրա ուրախ, առոյգ ծիծաղը: Ոչխարածների խարոյկի մօտ մեր անցկացրած երկու-երեք ժամը և համեղ հացն ու ճարպը յողմեցուցիչ ճանա-

պարհորդութիւնից թողել էին միայն մի թեթեւ ոսկրացաւ. բայց այդ զգացումը չէր խանգարում մեր ուրախութիւնը:

— Է՛, ի՞նչ ես ծիծաղում: Ուրախ ես, որ կենդանի ես մը- նացել, հա՛: Կենդանի և դեռ կուշտ էլ:

Շաքրօն բացասաբար շարժեց գլուխը, կողքիս խիեց ար- մունկով, բերանով ծամածռութիւն արաւ, նորից քրքշաց և վերջապէս ասաց իր կոտորտած լեզուով.

— Ձե՞ս հասկանում, թէ ինչո՞ւ է ծիծաղս գալիս: Ձե՛: Իս- կո՞յն կ'իմանաս: Գիտե՞ս, թէ ես ինչ պէտք է անէի, եթէ ինձ տանէին այդ ատաման-տամոժանի մօտ: Ձե՞ս իմանում: Ես քեզ համար կ'ասէի՝ նա ինձ ուղում էր խեղդի՛: Եւ կը սկսէի լաց լինել: Այն ժամանակ ինձ կը խղճային և բանտ չէին նըս- տացնիլ: Հասկանո՞ւմ ես:

Ես սկզբում ուզում էի այդ իբրեւ կատակ հասկանալ, բայց աւանդ, նա կարողացաւ ինձ համոզել, որ իր մտադրութիւ- նը լուրջ էր եղած: Նա այնպէս հիմնաւոր ու պարզ կեր- պով համոզում էր ինձ այդ բանում, որ ես փոխանակ նրա վրայ կատաղելու այդ պարզամիտ ցինիզմի համար՝ լցուեցի խորին խղճահարութեան զգացմունքով դէպի նա: Ուրիշ ի՞նչ կարելի է զգալ դէպի մի մարդ, որն ամենափայլուն ժպտով և ամենաանկեղծ տոնով պատմում է քեզ, որ ինքը մտադիր էր քեզ սպանել: Ի՞նչ անել նրան, բանի որ նա նայում է այդ ա- րարքի վրայ՝ որպէս մի սիրուն և սրամիտ բանի վրայ:

Ես սկսեցի տաքացած ապացուցել նրան իր մտադրու- թեան բոլոր անբարոյականութիւնը: Նա շատ պարզօրէն ա- ոարկում էր ինձ, որ ես չեմ հասկանում նրա շահերը, մոռա- նում եմ նրա ուրիշի անցաթղթով ապրելը և այն, որ դրա հա- մար նրա բանը վատ կը լինի...

Յանկարծ մէջս մի դաժան միտք փայլեց.

— Կ'այց, — ասացի ես, — դուցէ դու հաւատացած ես, որ ես ուզում էի քեզ խեղդել:

— Ձե՛... Երբ դու ինձ ջուրն էիր հրում — հաւատում էի, երբ դու ինքդ մտար ջուրը — չհաւատացի:

— Փնձք Աստծու, — բացագանչեցի ես: — Է՛, դրա համար էլ եմ շնորհակալ:

— Ձե՛, մի՛ ասիւր շնորհակալ եմ: Ես քեզ կ'ասեմ շնորհակալ եմ: Այնտեղ խարոյկի մօտ դու մըսում էիր, ես մըսում էի... Ձէքմէնը ըո՞նն է: — Դու չպահեցիր քեզ համար: Դու չորացրիր և ինձ տուիր այն: Իսկ դու ոչինչ չվեր- ցրիր: Ա՛յ, քեզ շնորհակալութիւն: Դու շատ լաւ մարդ ես, ես հասկանում եմ: Կը գնանք Թիֆլիս, ամեն բանի փոխարէնը

Այլ ստանաւ: Հօրս մօտ կը տանեմ քեզ: Հօրս կ'ասեմ—այ, մանրդ: Ուտացրո՛ւ սրան, խմացրո՛ւ սրան, իսկ ինձ էջի հետ ախոռումը կապիր: Ա՛յ ինչպէս կ'ասեմ: Մեզ մօտ կ'ապրես, այգեպան կը լինիս, գինի կը խմես, սիրտդ ինչ ուզի՝ կ'ուտես... Եթէ, Եթէ, Եթէ... շատ լաւ կեանք կը քաշես: Ուղղակի՛... Գեր, խմիր ինձ հետ միասին մի գաւաթով...

Նա երկար ու մանրամասնօրէն նկարագրում էր այն կեանքի համն ու հոտը, որ պատրաստուում էր ստեղծելու ինձ համար Թիֆլիսում իրանց տանը: Իսկ ես նրա զրոյցի ժամանակ մտածում էի այն մարդկանց մեծ դժբախտութեան մասին, որոնք զինուելով նոր մորալով, նոր ցանկութիւններով, մենմենակ առաջ են ընկել ու կորել կեանքում և իրանց ճանապարհին հանդիպում են ուղեկիցներին, նրանց համար խորթ, նրանց հասկանալու անընդունակ... ծանր է այդպիսի մենակներին կեանքը... Նրանք անմոռունչ տարւում են օդում... Բայց նրանք տարւում են ինչպէս բարի հունդի սերմեր, թէպէտ և սակաւ են փթում արգասանդ հողում...

Լուսանում էր: Ծովի հեռաւոր կողմերը փայլում էին վարդազոյն ոսկու պէս:

—Բունս տանում է՝—ասաց Շաքրօն:

Մենք կանգ առանք: Նա պառկեց մի փոսում, որ փորել էր քամին չոր աւազի մէջ ծովափից ոչ հեռու, և գլուխը չէքմէնի մէջ փաթաթելով՝ շուտով քնեց: Ես նստել էի նրա կողքին և նայում էի ծովին:

Նա ապրում էր իր լայնարձակ կեանքով, լի կարող շարժումով: Ալիքների խմբերն աղմուկով ափին էին թաւալւում և փշրւում էին՝ աւազին ընդհարուելով, իսկ աւազը թոյլ փշրում էր՝ ծծելով ջրերը: Առաջընթաց ալիքներն իրանց ճերմակ բաշերը թափ տալով՝ աղմուկով խփւում էին ափին և նահանջում՝ նրանից ետ մղուելով, իսկ նրանց էլ հանդիպում էին ուրիշ ալիքներ, որոնք գալիս էին նրանց օգնութեան: Նրանք ամուր գրկախառնուելով փրփուրի ու ցուքերի մէջ՝ նորից էին ափը գլորւում և ծեծում նրան՝ ձգտելով իրանց կեանքի սահմաններն ընդլայնել: Հորիզոնից մինչև ափը, ծովի ամբողջ տարածութեան վրայ՝ ծնւում էին այդ ճկուն ու կորովի ալիքները և շարունակ գնում, գնում իրրեւ մի խիտ դանդուած՝ միմեանց հետ սիրտ կապուած նպատակի միութեամբ... Արեւն աւելի ու աւելի պայծառ էր լուսաւորում նրանց շարքերը, և հեռաւոր ալիքները հորիզոնում թւում էին բոսորային: Ոչ մի կաթիլ անհետ չէր կորչում ջրային դանդուածի այդ հսկայական շարժման մէջ, դանդուածի, որը ասես թէ ոգեշնչուած է մի գիտակ-

ցական նպատակով և ահա հասնում է նրան այդ լայն, չափածոյ դարկերով: Գրաւիշ էր առաջնորդաց ալիքների գեղեցիկ քաջութիւնը, ալիքների, որոնք մարտութեամբ թռչում էին լոկի ափը, և լաւ էր տեսնել թէ ինչպէս նրանց յետևից խաղաղ ու միաբան գալիս է ամբողջ ծովը, հզօր ծովը, արդէն ծիածանի բալոր գոյներով արեւը ներկում և լի իր գեղեցկութեան և ոյժի զսպում: Գրաւիշութեամբ...

Հրդեհանքի յետեցի՝ Երեւոյը պատռելով՝ դուրս լողաց մի հսկայական շոգենաւ և մենք ու մենք օրօրուելով ծովի յուզում ծոցում՝ սուրաց իր ալիքների վրայ կատաղութեամբ յարձակուող ալիքների վրայով: Այդ նաւը, գեղեցիկ և հուժկու, որի մետաղը պսպղում էր արեւից, մի ուրիշ անգամ գուցէ կարողանար մտածել տալ մարդկանց հպարտ ստեղծագործութեան մասին, որ շահագործում է տարերքը... Բայց իմ կողքին պառկած էր մարդ-տարերքը:

VIII

Մենք անցնում էինք Թերեքի շրջանով: Շաքրօն սաստիկ զգգողւած ու պատռտորւած էր և սատանայի պէս չարացած, ձթէկարդէն ոչ քաղցած այդժամ, որովհետեւ բաւական փող էինք վաստակում: Նա որեւէ աշխատանքի անընդունակ՝ դուրս եկաւ: Միանգամ փորձեց մի կալում յարդ տրմղել և կէսօրից յետոյ հիւանդացաւ՝ փոցխով Թաթերին արիւնաներկ կոշտեր գոյացնելով: Մի ուրիշ անգամ մենք մի դժնիկ էինք շուռ տալիս, և նա քլունգով վզի կաշին պոկեց:

Գնում էինք շատ դանդաղ, — երկու օր բանում էինք, մի օր գնում: Շաքրօն չափազանց անզուսպ կերպով էր ուտում, և շնորհիւ նրա որովայնամուկութեան ես ոչ մի կերպ չկարողացայ այնքան փող ետ գցել, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենամ հազնելու մի բան առնել նրա համար: Իսկ նրա բոլոր շորերը մի բազմութիւն էին զանազանակերպ ծակերի, որոնք մի կերպ կապկպուած էին զանազան գոյնի կարկատաններով:

Մի անգամ մի ստանիցայում նա իմ պարկից հանեց՝ ներանից ծածուկ մենք դժուարութեամբ ետ գցած հինգ բոլբոլի երեկոյեան դարձաւ այն տունը, որի բանջարանոցում ես աշխատում էի, հարբած և մի հաստիկ դազախ-կնոջ հետ, որն այսպէս բարեկց.

— Բարև, անիծած հերետիկոս:

Իսկ երբ ես դարմացած այգալիսի մականունով...

նրանից, թէ ինչու է ինձ հերետիկոս անուանում, նա ապրում-
բով պատասխանեց.

— Նրա համար, սատանան, որ տղային արգելում ես սիրել
կանանց սեռը՝ Միթէ դու կարող ես արգելել, քանի որ օրէն-
քը թոյլատրում է... Անէճք դու...

Շաքրօն կանգնած էր նրա կողքին և դրականապէս գըլ-
խով էր անում: Նա սաստիկ հարբած էր և երբ որևէ շարժում էր
անում, ամբողջովին ոտնուձեռից ընկած օրօրում էր: Նրա
վարի շրթունքը կախ էր ընկած: Մթաղնած աչքերը նայում է-
ին դէմքիս անմտօրէն-յամառաբար:

— Է՛, դու, ի՞նչ ես աչքերդ պլշել վրաներս: Տո՛ւր նրա
փողերը, — դուաց դոչադ կէներ:

Ի՞նչ փողեր, ապշեցի ես:

— Տո՛ւր, տո՛ւր: Թէ չէ ես քեզ կը տանեմ զինւորական
կառավարչատուն՝! Տո՛ւր այն հարիւր յիսուն բուբլին, որ նրա-
նից վերցրել ես Օդեսսայում:

Ի՞նչ անէի: Սատանայի կէնը հարբած-հարբած կարող
էր իսկապէս գնալ զինւորական տունը, և այն ժամանակ գիւ-
ղական իշխանութիւնը, որ խիստ է զանազան շրջիկ անձերի
վերաբերմամբ, կը կալանաւորէր մեզ: Ո՛վ գիտէ, թէ ինչ դուրս
կը գար այդ բանտարկութիւնից ինձ ու Շաքրօի համար: Եւ
ահա ես սկսեցի քաղաքագիտօրէն սիրաշահել այդ կնոջը, որ՝
իհարկէ՝ մեծ ճիւղեր հարկաւոր չեկան: Մի կերպ երեք շիշ գի-
նու օգնութեամբ ես նրան խաղաղացրի: Նա ընկաւ գետին ձը-
մերուկների մէջ և քնեց: Ես Շաքրօին պառկեցրի, իսկ միւս
օրը վաղ առաւօտեան ես ու նա դուրս եկանք ստանիցայից՝
թողնելով կնոջը ձմերուկների հետ:

Խմած լինելուց կիսահիւանդ, ճմլուած և ուռած դէմքով
Շաքրօն ամեն բոլոր թքոտում էր և ծանր հառաչում: Ես փոր-
ձում էի նրա հետ խօսակցել, բայց նա ինձ չէր պատասխա-
նում և միայն շարժում էր իր թաւ գլուխը յոգնած ձիւ պէս:

Օրը շոգանում էր, և խիտ ու բարձր, համարեան մեր ուսե-
րին հասնող խոտով ծածկուած խոնաւ հողի ծանր գոլորշիա-
ցումներով լցուած էր օդը: Մեր շուրջն ամենուրեք
տարածուած էր կանաչ թաւշ ծովը և դէպի տօթ
երկինքն էր արձակում իր հիւթալի բոյրը, որից մարդու գլուխ
պոռոյտ էր գալիս...

Մենք գնում էինք մի նեղ շաւղով, որով ետ ու առաջ է-
ին սողում փոքրիկ կարմիր օձեր՝ գալարուելով մեր ոտների տակ:
Չորս կողմը տիրող անդորրութիւնը քուն էր բերում մեզ վրայ
և գցում մի երազային նիւրհի մէջ: Մեր յետևում երկնքով դան-

դադ շարժում էին ամպակոյտերի սև խիտ շարքեր: Միանալով իրար հետ՝ նրանք ծածկեցին ողջ երկինքը մեր յետևում, մինչդեռ առաջներս պարզ էր դեռ ևս, թէև արդէն ամպերի պատահներն այնտեղ վազեցին և կայտառ դէպի առաջ քշուեցին՝ առաջներս կտրելով և աւելի ու աւելի խիտ ծածկելով երկինքը: Հեռում մի տեղ թնդում էր որոտը, և նրա փնթփնթոդ հնչիւններն աւելի ու աւելի էին մօտենում: Անձրևի խոշոր կաթիլներն սկսեցին թափուել և հարուել խոտին: Խոտը մետաղանման խշշում էր:

Տեղ չկար ապաստանելու: Ահա մութն ընկաւ, և խոտի խշշոցը հնչեց թէև աւելի բարձր, բայց մի տեսակ վախեցած: Որոտը թնդաց— և ամպերը դողդողացին՝ կապոյտ կրակով համակուած: Խոշոր անձրևը թափուեց յորդ-յորդ, և որոտի թնդոցները մէկը միւսի յետևից սկսեցին խրոխտ ու անընդմէջ դղրդալ ամայի դաշտավայրում: Քամու և անձրևի հարուածներից կռացող խոտը պառկում էր գետնին և խշշում՝ թոյլ հնչիւն հանելով: Եւ ամեն ինչ դողում էր, ալեկոծւում: Ծանթերը մարդու աչքեր գոցելով՝ պատռում էին ամպերը... Նրանց կապոյտ փայլի մէջ հեռում երևում էր մի լեռնաշղթայ՝ շողալիս կապոյտ կրակներով, արծաթագոյն ու սառը, իսկ երբ շանթերը մարում էին, նա անյայտանում էր՝ կարծես խաւար անդունդն էր գլորւում: Ամեն ինչ որոտում էր, ցնցւում, ետ մղում հնչիւնները և ծնում նրանց: Ասես երկինքը, պղտոր ու զայրացած՝ կրակով էր սրբում իր վրայի փոշին ու ամեն-մի աղտեղութիւն, որ բարձրացել էր դէպի նա՝ երկրից, և երկիրը թւում էր թէ ցնցւում էր՝ նրա ցատուկից սարսափած:

Շաքրօն մրթմրթում էր, ինչպէս վախեցած շուն: Իսկ ես ուրախ էի, ես մի տեսակ բարձրացել էի սովորականից՝ դիտելով դաշտային մրրկի այդ հզօր մռայլ պատկերը: Հրաշալիքաոսը գրաւում և հերոսական տրամադրութիւն էր ներշնչում՝ մարդու հոգին համակելով խրոխտ ու վայրենի մի ներդաշնակութեամբ...

Եւ ես ցանկանում էի մասնակցութիւն ունենալ նրանում, մի բանով արտայայտել՝ հոգիս լցուած դէպի այդ խորհրդաւոր ոյժը հիացքի զգացումը, ոյժ, որ կործանում էր խաւարն ու ամպերը... կապոյտ բոցը, որ համակել էր երկինքը, թւում էր՝ թէ վառւում էր և՛ իմ կրծքում. և ինչպի կարող էի ես արտայայտել իմ մեծ յուզմունքը և իմ սքանչանքը բնութեան այդ փառահեղ պատկերի առաջ... Ես երգեցի—գիւլ, ինչքան ձայնուժաւ կար: Որոտը թնդում էր, շանթերը շողշողում էին, խոտը

խշշում էր, իսկ ես երգում էի և ինձ ղզում այդ բոլոր ձայների հետ միացած... Ես դժուրիւն էի անում, այդ ներքիլ է, որովհետև ոչ ոքի միայն չէր հասնում, բացի ինձնից: Ես լցուած էի ցանկութիւններով՝ որքան կարելի է՝ շատ ձեռք բերել և ծծել կենդանի ու կարող գեղեցկութիւն և ոյժ, որ փոթորկում էր ամայի դաշտում, և աւելի մօտ լինել նրան... Փոթորիկը ծովում և մրրիկն ամայի դաշտում!—եւ չգիտեմ աւելի փառահեղ երևոյթներ ընութեան մէջ:

Եւ արդ, ես գոռում էի՝ խիստ հաւատացած, որ այդպիսի վարժունքովս ոչ ոքի չեմ անհանգստացնիլ և ոչ ոքի չեմ ստիպել խիստ ըննադատութեան ենթարկելու իմ արածը: Բայց յանկարծ ոտիցս ամուր քաշեցին, և ես ակամայից նստեցի մի ջրալից փոսում...

Երեսիս նայում էր Շաքրօն լուրջ ու կատաղի աչքերով:

—Դու խելքդ թոցրե՛լ ես: Չէս թոցրել: Չէ: Է՛, ուրեմն լռի՛ր, մի գոռար. ես կովորդդ կը պատռե՛մ, հասկանո՞ւմ ես:

Ես ապշեցի և սկզբում հարցրի նրանից, թէ նրան ինչո՞վ եմ խանգարում...

—Վախեցնո՞ւմ ես, հասկացա՞ր: Որոտը որոտում է—Աստուած է խօսում, իսկ դու գոռում ես... Քեզ ինչացո՞ւ ես կարծում:

Ես նրան յայտնեցի, որ իրաւունք ունեմ երգելու, եթէ ցանկանում եմ, ինչպէս և նա:

—Իսկ ես չեմ ուզում,—կտրուկ կերպով ասաց նա:

—Մի՛ երգի՛ր,—համաձայնեցի ես:

—Դու էլ մի՛ երգի՛ր,—խստութեամբ ներշնչում էր ինձ Շաքրօն:

—Ոչ, աւելի լաւ է՝ ես կ'երգեմ...

—Լսի՛ր, դու ի՞նչ ես կարծում,—զայրացած խօսեց Շաքրօն:—Ո՞վ ես դու, դու տուն ունե՞ս, հայր ունե՞ս: Ազգականներ ունե՞ս, հող ունե՞ս: Ինչացո՞ւ ես դու աշխարհքիս երեսին: Դու մարդ ես, կարծում ես: Էդ ես եմ մարդ: Ես ամեն բան ունեմ!.. Նա խփեց իր կրծքին:—Ես իշխան եմ!.. Իսկ դու... դու ոչինչ ես: Ոչինչ չունես: Իսկ ինձ ճանաչում է Քութայիսը, Թիֆլիզը... Հասկանո՞ւմ ես: Դու ինձ հակառակ մի՛ գնար: Դու ինձ ծառայում ես:—Գոհ կը լինիս: Ես քեզ կը հատուցանեմ տասնապատիկը: Դու ինձ քիչա՞ս ես անում: Դու ուրիշ բան անել չես կարող, դու ինքդ էի՛ր ասում, որ Աստուած հրամայել է ծառայել ամենքին առանց վարձատրութեան: Ես քեզ կը պարգևատրեմ: Ինչո՞ւ ես դու ինձ չարչարում. բաներ ես սովորեցնում, վախեցնում ես: Ուզում ես, որ ես էլ քնալէս դառնամ,

ինչպէս դժուար լաւ չի: Ձէ կարելի իրան նման դարձնել մի ուրիշին!.. Է՛խ, Է՛խ, Է՛խ... Թիւհ, Թիւհ...

Նա խօսում էր, չմփշմփացնում, ֆռռացնում, հառաչ բացնում... Ես նայում էի նրա դէմքին՝ զարմանքից բերանս բաց: Նա՛ ինչպէս երևում է՝ առաջն էր թափում բոլոր վրդովմունքները, վիրաւորանքները և ինձնից ունեցած անբաւականութիւնները, որ գիզել էր իր մէջ մեր ճանապարհորդութեան ամբողջ ժամանակէ: Աւելի խորը համոզելու համար նա մատով խփում էր կրծքիս և ուսերս շարժում, իսկ աւելի ուժգին տեղերում՝ ամբողջ մարմնով վրաս էր գալիս: Մեզ թրջում էր անձրևը, մեր վերնն անընդհատ թնդում էր որոտը, և Շաքրօն՝ որպէսզի ձայնը լըսեմ՝ գոռում էր, որքան ուժումը կար:

Իմ դրութեան տրագիկոմիզմն աւելի ու աւելի պարզ երևաց իմ առաջ և ինձ ստիպեց՝ որքան ոյժ ունէի՝ քրքշալ...

Շաքրօն թքելով՝ երեսը դարձրեց ինձնից:

IX

... Որքան աւելի էինք մօտենում Թիֆլիզին, այնքան Շաքրօն աւելի էր դառնում կենտրոնացած ու մոայլ... Ինչ-որ նոր բան էր երևում նրա նիհարած, բայց էլի անշարժ դէմքին: Վլադիկավկազից ոչ հեռու մենք մտանք մի չէրքէզեան առւ (գիւղ) և այնտեղ վարձուեցինք սիմինդր քաղելու:

Երկու օր բանելով չէրքէզների մէջ, որոնք համարեան չէին խօսում ռսերէն և անդադար ծիծաղում էին մեզ վրայ ու հայոյում մեզ իրանց լեզուով, մենք վճռեցինք առւիյց հեռանալ՝ առւիյցների դէպի մեզ աւելի ու աւելի աճող թշնամական վերաբերմունքից վախեցած: Առւիյց տաս վերստաչափ հեռացել էինք, երբ Շաքրօն յանկարծ դուրս քաշեց ծոցից լէզգիական քիսէյի մի փաթեթ և հրճումանքով ցոյց տուաւ ինձ՝ բացազանջելով:

— Էլ հարկաւոր չէ բանել: Կը ծախենք—ամեն բան կ'առնենք: Հերիճ կ'անի մինչև Թիֆլիզ: Հասկանո՞ւմ ես:

Ես վրդովուել էի կատաղութեան աստիճանի և քիսէյը խլելով՝ նետեցի մի կողմ ու ետ մտիկ տուի: Չերքէզները հանաք-մասխարութիւն չգիտեն: Դրանցից քիչ առաջ մենք դա՛ զախներից լսել էինք այսպիսի պատմութիւն. մի բոսեակ հեռանալիս այն առւիյց, ուր բանել էր, վերցրել էր տարել մի երկաթէ գդալ: Չէրքէզները յետևից հասել էին, խուզարկել, գտել նրա մօտ այդ գդալը և փորը խանչալով պատռելով՝ գդալը խորը դրել էին նրա վէրքի մէջ, իսկ յետոյ հանգիստ

հեռացել՝ թողնելով նրան դաշտավայրում, որտեղից դազախ-
ները նրան տարել էին կեսակենդան։ Նա էր այս պատմել նը-
րանց և ստանիցայի ճանապարհին մեռել։ Ղազախները յաճախ
և շատ խիստ զգուշացնում էին մեզ չէրքեզներին՝ պատմելով
խրատական պատմութիւններ այս ոգով,—ես հիմք չունէի նը-
րանց չհաւատարու։

Ես յիշեցրի Շաքրօին այս մասին։ Նա առաջս կանգնած
լսեց և յանկարծ լուռ, ատամները կրճտացնելով ու աչքերը կը-
կոցելով՝ կատուի պէս վրաս յարձակուեց։ Հինգ բողբոջի չափ
մենք հիմնաւորապէս քոթկում էինք իրար, և վերջապէս Շաք-
րօն զայրոյթով պոռաց ինձ.

—Հերիք է...

Չարշարուած՝ մենք երկար ժամանակ լուռ էինք, իրար
դէմ նստոտած... Շաքրօն խեղճ-խեղճ նայեց այն կողմն, ուր
շարտել էի կարմիր քիսէյը և ասաց.

—Ինչի՞ համար կուեցինք։ Փահ, ֆահ, ֆահ... Շատ յի-
մար բան է։ Միթէ՞ ես քեզնից էի գողացել... Դու բան ես ա-
նում, ես չեմ կարողանում... Ես ինչ անեմ։ Ուզում էի քեզ
օգնել...

Ես աշխատեցի բացատրել նրան, թէ ինչ բան է գողու-
թիւնը...

—Խնդրեմ, լռո՛ւք։ Քո գլուխը փէտի նման է...—արհա-
մարհական ձեռով ասաց ինձ և բացատրեց.

—Կը մեռնե՞ս, որ գողանաս։ Հը՞։ Բայց միթէ՞ սա կեանք
է։ Ձէնդ կտրիք։

Վախելով, որ նրան նորից զրգոեմ, ես լռեցի։ Այդ ար-
դէն գողութեան երկրորդ դէպքն էր։ Դեռ առաջ, երբ մենք
Չերնօմորիէումն էինք, նա թոցրել էր յոյն-ձկնորսներից մի
գրպանի կշեռք։ Այն ժամանակ էլ քիչ էր մնացել կուէինք։

—Դէ, դնանք,—ասաց նա, երբ երկուսս էլ քիչ հանդար-
տուել էինք, հաշտուել ու հանգստացել։

Մենք շարունակեցինք ճանապարհը։ Նա օր-աւուր դառ-
նում է աւելի ու աւելի մռայլ և նայում էր վրաս տարօրէն,
աչքի տակով։ Մի անգամ, երբ արդէն անցել էինք Դարեալի
կիրճը և իջնում էինք Դուդաուրից, նա այսպէս խօսեց.

—Մի երկու-օր կ'անցնի—Թէֆլիզ կը հասնենք։ Ծծը՝
ծծը՝, — ծծծծաց նա լեզուով և բացուեց բաւականութիւնից—
Կը գնամ տուն, — հիւր էիր։ Ճանապարհորդում էի։ Բաղնիս կը
գնամ... Ընա՛։ Կ'ուտեմ շատ... անխ, շատ։ Մօրս կ'ասեմ—շատ
եմ սոված։ Հօրս կ'ասեմ—ներիք ինձ, ես շատ ցաւ ու կեանք
եմ տեսել... զանազան տեսակ։ Բոսեակները շատ լաւ մարդիկ

են: Երբ պատահեմ, մի բուբլի կը տամ, կը տանեմ գինե-
տուն, կ'ասեմ—գինի խմիր, ես ինքս էլ եմ բոսեակ եղել՝ Հօրս
քեզ համար կ'ասեմ... Ա՛յ քեզ մարդ,—մեծ եղբոր պէս էր ինձ
համար... Բան էր սովորեցնում ինձ: Մեծում էր ինձ, շունը...
Կերակրում էր: Եւ հիմի, կ'ասեմ, դու կերակրիր սրան դրա
տեղակ: Մի տարի կերակրիր—այ թէ ինչքան: Լսում ես, Մակ-
սը՛մ:

Ես սիրում էի լսել, երբ նա խօսում էր այդպէս. նա մի
տեսակ պարզ և մանկական տեսք էր ստանում այդպիսի վայր-
կեանքներում: Այդպիսի խօսքերն ինձ համար հետաքրքիր էին
և՛ այն պատճառով, որ ես Թիֆլիզում ոչ մի ծանօթ մարդ չու-
նէի, իսկ ձմեռը մօտենում էր, Գուդաուրում արդէն բուբլ պա-
տահեց մեզ: Ես Շաքրօի վրայ մի քիչ յոյս ունէի:

Մենք արագ էինք գնում: Ահա և՛ Մցխէթը—Իրերիայի
հին մայրաքաղաքը: Վաղը Թիֆլիզ կը հասնենք:

Դեռ հեռուից՝ հինգ վերստաչափ տարածութեան վրայ՝ ես
տեսայ Կովկասի մայրաքաղաքը՝ երկու սարերի մէջ սղմուած:
Ճանապարհի վերջն էր: Ես ուրախ էի մի տեսակ, Շաքրօն—
անտարբեր: Նա բուբլ հայացքով առաջ էր նայում և մի կողմ
թքոտում քաղցած թուքը՝ հիւանդոտ ծամածուծութեամբ շարու-
նակ փորը բռնելով: Այդ նա անզգուշութեամբ հում զազար էր
կերել, որ քաղել էր ճանապարհին:

—Դու կարծում ես՝ ես—վրացի ազնականս—կը գնամ
իմ քաղաքն օրը-ցերեկով այսպէս, ինչպէս որ կամ, պատու-
տուած ու կեղտոտ: Ձէ-է... Մենք կը սպասենք երեկոյին:
Կանգնիր:

Մենք նստեցինք մի դատարկ շինութեան պատի տակ և
վերջին մի-մի հատ ծխախոտի գլանակները վառելով՝ ցրտից դող-
դողալով՝ ծխեցինք: Ռազմավիրական ճանապարհից փչում էր
սուր և ուժեղ քամի: Շաքրօն նստել՝ ատամների արանքով
երգում էր մի թախծալի երգ... Ես մտածում էի մի տաք սե-
նեակի և հաստատաբնակ կեանքի՝ թափառական կեանքից ու-
նեցած միւս առաւելութիւնների մասին:

—Գնանք,—տեղից բարձրացաւ Շաքրօն վճռական դէմքով:
Մթնել էր: Քաղաքը վառում էր ճրագները: Այդ գեղեցիկ
էր. կրակները հետգհետէ, մինը միւսի յետեից ինչ-որ մի տե-
ղից դուրս էի ցատկոտում խաւարի մէջ, որ պատել էր այն հո-
վիտն, ուր քաղաքն էր թաղնուած:

—Լսիր. ինձ տուր այդ բաշըղը, որ երեսս ծածկեմ... Թէ
չէ՝ կարելի է ծանօթներս ինձ ճանաչեն...

Ես տուի բաշլըդս: Մենք դնում ենք Օլ՝գլխակայա փողոցով: Շաբրոն սուլում էր ինչ-որ մի վճռական բան:

— Մակսըմ, Տեանձում ես ձիաքարշի կայարանը—Վերայի կամուրջը: Նստի՛ր էնտեղ, սպասի՛ր: Ես մտնեմ մի տուն, ընկերիցս հարցնեմ մերոնց մասին, հօրս, մօրս մասին...

— Շոտ կը գաս:

— Իսկ՞ոչ: Մի մոմե՛նտ...

Նա արագ ներս խծկուեց մի մութ ու նեղլիկ փողոց և անյայտացաւ նրանում... ընդմիջտ:

Ես այլևս երբէք չպատահեցի այդ մարդուն—իմ ուղեկցին կեանքիս համարեւս ամբողջ չորս ամսուայ ընթացքում, բայց ես յաճախ իմ յիշում նրա մասին բարի զգացմունքով և ուրախ ծիծաղով:

Նա ինձ սովորեցրեց շատ բան, որ էնս գտնիլ իմաստունների գրած հաստ ֆուլիանտներում (մեծածալ գրքերում), որովհետեւ կեանքի իմաստութիւնը միշտ աւելի խորը և աւելի ընդարձակ է մարդկանց իմաստութիւնից:

Թարգմ. ԱՐՇԱԿ ԱԹԱՅԵԱՆ

* *

Ժայռի կատարից իրիկնաժամին՝
Նստած՝ ակնապիշ ես ծովն եմ դիտում.
Ալեակների հետ խաղում է քամին,
Վերջալոյսն անյոյս յօնքերն է կիտում:

Եղեգնուտի մէջ արագիւն անոթ
Խօկում է՝ թախծոտ գըլուխը կախած.
Խօկում եմ և ես լուռ ու մըտահոգ՝
Վառ անուրջների անձնատուր եղած:

Շուրջըս՝ լըռութիւն, թովի՛չ լըռութիւն,
Շնորհատու լոյսի հեղդ անէացում,
Վեհ խորհուրդների անհուն խորութիւն,
Կեանքի և մահուան դալուկ միացում:

ՌԵՈՓՐԻՈՍ ԱՆՈՓԵԱՆ